

ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ¹

Τ Π Ο

ΙΑΚΩΒΟΥ Τ. ΒΙΣΒΙΖΗ

Ἡ ἱστορία τοῦ δικαίου δὲν ἀποβλέπει μόνον εἰς τὴν ἔρευναν ἐνὸς ἐκάστου τῶν νομικῶν κανόνων καὶ θεσμῶν τοῦ παρελθόντος ἔθνους τινός, οἱ ὅποιοι εἴτε διατηροῦνται — μεταμορφωμένοι ἢ μὴ — εἴτε δὲν ζοῦν πλέον, ἀλλ' ἔχει πολὺ εὐρύτερον περιεχόμενον. Ἐξετάζει αὐτοὺς ὡς ὀργανισμοὺς προωρισμένους διὰ τὴν ἐπίτευξιν ἀποτελεσμάτων. Τὴν ἐνδιαφέρει ἡ ζωὴ των, ἡ δράσις των, ἡ δύναμις των, δηλαδὴ τ' ἀποτελέσματά των ἐπὶ τῶν πραγματικῶν σχέσεων, ἃς ἡ θέσις των ἐπρόκειτο νὰ ἐξυληρευθῆ, ἤτοι αἱ παραχθένσαι νομικαὶ καταστάσεις, ἀκόμη ὅμως καὶ αὐταὶ αἱ παρουσιαζόμεναι, ἐνίοτε ἀντινομικὰ τοιαῦτα. Οἱ ὀργανισμοὶ δὲ οὗτοι ἐκὸς ἑαυτῶν λαμβανόμενοι ἐν τῷ συνόλῳ των, ἀποτελοῦν ἐν τῶν οὐσιωδῶν χαρακτηριστικῶν στοιχείων τῆς ἐθνικῆς ἀτομικότητός του.

Εἶναι σαφῆς ἡ διαφορὰ τοῦ ἔργου τοῦ νομικοῦ τοῦ ἀσχολουμένου μὲ τὸ ἰσχύον δίκαιον καὶ τοῦ ἱστορικοῦ. Τὸ ἔργον τοῦ πρώτου ἀρχίζει ἐκεῖ ὅπου τελειώνει τὸ ἔργον τοῦ δευτέρου, ἐκάτερος ὅμως ἔχει ἀπόλυτον ἀνάγκην τῶν ἐπιτευγμάτων τοῦ ἄλλου.

Ὁ πρῶτος ζῆ καὶ κινεῖται εἰς τὴν ἀτμόσφαιραν τῆς κοινωνίας, ἧς γνωρίζει τὸ δίκαιον τὸ κανονίζον τὰς σχέσεις τῆς, καὶ τὸ ἐφαρμόζει. Ὁ δεύτερος, μεταφερόμενος νοερῶς εἰς τὸ παρελθόν, ζητεῖ νὰ τὸ ἀνεύρη ὡς ἐφηρομόζετο καὶ νὰ συνθέσῃ τὴν εἰκόνα του, ἐξ ἧς φωτίζεται τὸ παρὸν διὰ νὰ προχωρῆ, ἤτοι ὁ ἱστορικός ἀποβαίνει ὁ βοηθὸς τοῦ νομικοῦ καὶ τοῦ νομοθέτου.

Ὅθεν, ὄχι μόνον αἱ προϋποθέσεις, ἀλλὰ καὶ τὰ μέσα τῆς ἐργασίας ἐκατέρου εἶναι διαφορετικά. Ὑπάρχει, βεβαίως, καὶ κοινὸν σημεῖον μεταξύ των. Ἀλλὰ τοῦτο δὲν εἶναι πεδῖον δράσεώς των. Τὸ παραλαμβάνουν ἀμφοτέρου ἀπὸ τὴν φιλοσοφίαν τοῦ δικαίου.

¹) Ὑπὸ τὸν ὄρον *Μεταβυζαντινὸν δίκαιον* περιλαμβάνομεν τὸ ἰσχύσαν Ἑλληνικὸν δίκαιον κατὰ τε τὴν Φραγκοκρατίαν, ὡς καὶ τὴν Τουρκοκρατίαν, ὄχι δὲ μόνον τὸ μετὰ τὴν Ἄλωσιν (1453) κρατήσαν. Περὶ τοῦ ὄρου *Μεταβυζαντινὸν δίκαιον* βλ. καὶ Δ. ΓΚΙΝΗ, Περὶ γραμμα ἱστορίας τοῦ Μεταβυζαντινοῦ δικαίου, εἰς ἀνάπτυπον ἐκ τῆς *Ἐπειρηίδος τῆς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν*, ΚΒ' (1952), 33 ἐπ.

Ὁ ἱστορικὸς πρὸς ἐκτέλεσιν τοῦ σκοποῦ του ἔχει ἀνάγκην παντὸς στοιχείου, ὅπερ δύναται νὰ ἐπιχύσῃ φῶς ἐπὶ τῆς ὑπάρξεως καὶ ἐξελίξεως τοῦ δικαίου τοῦ παρελθόντος ἐντὸς τοῦ πλαισίου ὠρισμένης κοινωνίας. Ἄλλ' ἢ ἀπαρίθμησις τῶν μνημείων τούτων δὲν εἶναι θέμα τοῦ παρόντος, θὰ ἦτο δὲ καὶ ἀνωφελής, διότι οὐδέποτε δύναται νὰ καταστρωθῇ πλήρης κατάλογος αὐτῶν. Τοῦτο μόνον εἶναι χρήσιμον νὰ ὑπομνησθῇ ἐνταῦθα, ὅτι ὁ ἄμεσος, ἀλλὰ καὶ ὁ περισσότερο ἀσφαλῆς πληροφοριοδότης περὶ τοῦ παρελθόντος εἶναι ὁ νόμος¹ καὶ τὸ ἔθιμον, ὡς πηγαῖ ἐννοεῖται, γνώσεως καὶ ὄχι παραγωγῆς, ἰδίᾳ ἐφ' ὅσον οὗτοι εἶναι ἔγγραφοι².

Μετὰ τὰς προεισαγωγικὰς ταύτας γραμμὰς, εἰσερχόμενοι εἰς τὸ θέμα μας, θὰ ἐξετάσωμεν ποῖαι εἶναι αἱ εἰς τὴν διάθεσιν τοῦ ἱστορικοῦ τοῦ δικαίου πηγαὶ πρὸς γνῶσιν καὶ ἀναπαράστασιν τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Ἑλληνικοῦ δικαίου. Κατὰ τὴν ἐξέτασιν ὅμως ταύτην δὲν δυνάμεθα νὰ μὴ ἐπισημασθῶμεν διὰ βραχέων καὶ τὰ εἰς τὴν διάθεσιν τοῦ ἱστορικοῦ μνημεῖα ὡς πρὸς τὸ *Βυζαντινὸν δίκαιον*³, ἰδίᾳ τῶν ὑστέρων χρόνων.

Εἶναι γεγονός ὅτι τὰ ἐκδοθέντα εἰς τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας κατὰ τὰ τέλη τοῦ βίου τῆς νομοθετήματα, κυρίως Νεαυαί, εἶναι ὅπλα καὶ ἀνάγονται εἰς εἰδικὰ θέματα, παρουσιάζουν δὲ εἰδικότατα σημεῖα τῆς ἀτελείας καὶ τῆς ἀνεπαρκείας. Ταῦτα παρακολουθοῦν τὴν κατάστασιν τοῦ καμᾶτου καὶ τοῦ γήρατος, καὶ ἐν γένει τῆς παρακμῆς καὶ τοῦ χάους, εἰς ὃ ἐφύσκειτο τὸ κράτος, ὅπερ τὰ ἐδημιούργησε. Φέρουν τὴν σφραγίδα τῆς προσωπικότητός του.

Κατ' ἀκολουθίαν, εἶναι αὐτονόητον, ὅτι ἡ κατάστασις αὕτη ἡνθόει τὴν ἀφθονον παραγωγὴν καὶ ἀνύψωσιν ἔναντι τοῦ νόμου, ὡς καὶ τὴν σημασίαν καὶ ἀπο-

¹) Ὅχι ὅμως πάντοτε, ἰδίως ὅσον ἀνερχόμεθα εἰς παλαιότερους χρόνους. Ἐκτὸς τῆς περιπτώσεως τῆς ἀγορείας, ἡ ἐφαρμογὴ τοῦ νόμου δὲν εἶναι σχεδὸν ποτὲ πλήρης καὶ πιστή. Πολλάκις γεγονότα μὴ δυνάμενα νὰ ὑπολογισθῶν ἐκ τῶν προτέρων ἐπιφέρουν ἀπροβλέπτους καὶ ἀποτόμους μεταβολὰς τῶν σχέσεων, ὅπως καὶ ἀντιθέτως, ἀπροσδόκητοι ἀντιστάσεις κατὰ τοῦ νέου νόμου μειώνουν τ' ἀποτελέσματά του ἢ καὶ ἀποτυγχάνουν πλήρως ὡς πρὸς τὸν ἐπιδιωκόμενον σκοπὸν, καὶ παραμένουν ἐν ζωῇ τὰ προῖσχύοντα. Διὰ τὸν λόγον τοῦτον ὁ ἱστορικὸς τοῦ δικαίου — καὶ ὅταν πρόκειται περὶ ἐποχῆς, καθ' ἣν εὐρίσκει εἰς τὸν νόμον τὴν ἀπαγόρευσιν τῆς ἀγορείας — δὲν ἀπαλλάσσεται τῆς ὑποχρεώσεως τῆς ἐρεῖνης περὶ τῆς μεταβολῆς τοῦ νόμου ἔθιμιζῶς.

²) Συνήθως οἱ νόμοι εἶναι ἔγγραφοι, τὰ δὲ ἔθιμα ἄγραφα. Τοῦτο ὅμως δὲν εἶναι ἀνεξαίρετον, διότι καὶ νόμοι προφορικοὶ ἠδύναντο νὰ ὑπάρξουν, ὅπως καὶ τὰ ἔθιμα νὰ συλλεχθῶν καὶ καταγραφῶν. Ὅθεν, δὲν εἶναι πρόσφοροι οἱ ὅροι *γραπτὸν δίκαιον* πρὸς δήλωσιν τοῦ νόμου, καὶ *ἄγραφον δίκαιον* διὰ τὸ ἔθιμον.

³) Ὡς Βυζαντινὸν δίκαιον νοοῦμεν — ἀκολουθοῦντες τὴν κρατοῦσαν γνώμην — τὸ δίκαιον τὸ ἰσχύσαν εἰς τὸ Ἀνατολικὸν κράτος ἀπὸ τοῦ θανάτου τοῦ Ἰουστινιανοῦ (565).

στολήν τοῦ ἐθίμου, πολὺ δὲ μᾶλλον, ἐφ' ὅσον ἡ θέσις τούτου εἰς τὸ Βυζαντινὸν δίκαιον καὶ πρότερον ἦτο λίαν σημαντική.

Τὸ ἐθιμικὸν ὅμως δίκαιον τῆς βυζαντινῆς Ἑλλάδος ὀλίγον γνωρίζομεν. Ἄμεσοι γραφαὶ πηγαὶ ἐλλείπουν, διότι τὰ νομικὰ ἔθιμα τῶν βυζαντινῶν χρόνων δὲν εἶχον ἀποτυπωθῆ ἑγγράφως. Ἀλλὰ καὶ αἱ περὶ αὐτῶν μέχρι σήμερον γνωσταὶ ἔμμεσοι τοιαῦται εἶναι ὀλίγαι καὶ ἀνεπαρκεῖς.

Ἄξιοσημείωτον διὰ τὴν μέχρι τῆς Φραγκοκρατίας βυζαντινὴν ἐποχὴν εἶναι ὅτι τὴν σπουδαιότεραν πηγὴν γνώσεως τοῦ ἐθιμικοῦ δικαίου διὰ τὸν ἱστορικὸν ἀποτελοῦν αὐτὰ ταῦτα τὰ νομοθετήματα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ἰδιαίτατα δὲ τὰ Ἰσαυρικά, καὶ δὴ ἡ Ἐκλογή, τὸ νεωτεριστικώτερον καὶ ρεαλιστικώτερον νομοθέτημα τῶν χρόνων ἐκείνων. Αὕτη ἐμπερικλείει ἐν πολλοῖς ἐφαρμοζόμενον ἐθιμικὸν δίκαιον, ἀριστάμενον τοῦ ἐπισήμου, καὶ δὲν ἀποτελεῖ ἀπλῶς ἀνακάθαρσιν καὶ τροποποιημένην κωδικοποίησιν τῆς προϋφισταμένης νομοθεσίας. Ἀπόδειξις τούτου εἶναι τὸ πλῆθος τῶν περισωθέντων χειρογράφων αὐτῆς, ὅπερ μαρτυρεῖ τὴν ἀποδοχὴν καὶ διάδοσίν της εἰς τὴν πρακτικὴν καὶ τοῦτο προφανῶς, διότι περιεῖχε δίκαιον ζῶν.

Αὕτη ὅμως κατηγορήθη μετ' ὀλίγον ὑπὸ τῶν Μικεδόνων, γασακτισθεῖσα «ὡς ἀνατητή τῶν καλῶς νομοθετηθέντων καὶ ὄριον κατὰ τὸν ἑμῶν εὐσεβῶς νομοθετησάντων¹⁾», διὰ τὸ ἀντικαταστήσασθαι τοῦ Προχείρου Νόμου καὶ τελευταῖον τῶν Βασιλικῶν. Τὰ ἔργα ταῦτα, κυρίως τὸ δεύτερον, προδίδον τὴν ὑπαρξίν ἀξιολόγου νομικῆς ἐπιστήμης διὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην, καὶ μὲν ὑπῆρξε νομοτεχνικῶς ἀρκετὰ ἐπιτυχές²⁾, ἀλλὰ δὲν ἠδυνήθη τὸ ἀπομακρυνθῆ τῆς εἰδωλολατρίας τοῦ Ἰουστινιανείου δικαίου, παρὰ τὰς ἐπενεχθεῖσας τροποποιήσεις καὶ μεταβολὰς εἰς τοῦτο. Γενικῶς προσεπάθησε νὰ κρατήσῃ ἐν ζωῇ νομοθεσίαν, τῆς ὁποίας πολλαὶ διατάξεις καὶ θεσμοὶ εὐρίσκοντο ἐν παρακμῇ ἢ καὶ εἶχον ἐκπνεύσει. Ἐπρελε μᾶλλον νὰ ἐπιδιώξῃ τὴν ἐκκαθάρισιν τοῦ ἰσχύοντος δικαίου ἀπὸ τῶν νεκρῶν καὶ ἀχρήστων στοιχείων, διὰ νὰ κατορθώσῃ νὰ ἄσῃ ἢ, τουλάχιστον, ν' ἀμβλύνη τὴν ὑπάρχουσαν ἀντίθεσιν καὶ τὸν δυαδισμόν τοῦ ὑφισταμένου δικαίου, ὥστε νὰ καταστῇ νομοθεσία καθόλου ἐφαρμόσιμος καὶ βιώσιμος³⁾.

¹⁾ Προχείρος Νόμος, Προοίμ. (εἰς Ἰ. καὶ Π. ΖΕΠΩΝ, Jus Graeco-Romanum, III, 116).

²⁾ Κ. Α. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΥ, Βυζαντινὸν δίκαιον (ἀπόσπασμα ἐκ τῆς Μεγάλης Ἑλληνικῆς Ἐγκυκλοπαιδείας. Ἀθήναι, 1929), 15.

³⁾ Δὲν πρέπει ν' ἀρνηθῇ τις ὅτι ἡ ἐνοποίησης αὕτη τοῦ Βυζαντινοῦ δικαίου παρεῖχε μεγάλης δυσκολίας, λαμβανομένου ὑπ' ὄψιν, ἐκτὸς ἄλλων, τῆς μεγάλης ἐκτάσεως τῆς αυτοκρατορίας καὶ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ὑπὸ τὴν κυριαρχίαν της ἐθνῶν. Πάντως ὅμως δὲν ὄφειλον οἱ νομοθέται νὰ προσπαθοῦν διὰ τὴν διατήρησιν κανόνων καὶ θεσμῶν ἀποθανόντων ἤδη

Ὅθεν, ἦτο φυσικόν, αἱ νομοθεσίαι αὗται νὰ εὗρουν ἀντίστασιν καὶ εἰς πείσμα των νὰ ἐξακολουθῆ νὰ ζῆ τὸ ἐθιμικὸν δίκαιον, ἑλληνικῆς κατὰ τὸ πλεῖστον προελεύσεως, ὡς ἡ κυριώτερα πηγὴ παραγωγῆς δικαίου. Διὰ τὸν λόγον αὐτὸν παρατηρεῖται καὶ ἡ συχνὴ ἔκδοσις Νεαρῶν, καὶ δὴ εὐθὺς μετὰ τὴν σύνταξιν τῶν γενικωτέρων νομοθετημάτων, αἱ ὁποῖαι περιέχουν νέον δίκαιον, καὶ διὰ τοῦτο εὐλόγως ἐκρίθησαν ἄξιοι ἰδιαιτέρας προσοχῆς ¹.

Ἡ τοιαύτη νομοθετικὴ πολιτικὴ τῶν χρόνων ἐκείνων, νομίζομεν, ὅτι πρέπει νὰ εὗρη τὴν ἐξήγησίν της εἰς δύο κυρίως γεγονότα. Τοῦτο μὲν εἰς τὸ ὅτι ὁ αὐτοκράτωρ ὡς νομοθέτης καὶ οἱ θεωρητικοὶ νομικοὶ τοῦ σύμβουλοι, παρασυρόμενοι ἀπὸ τὴν αἴγλην τοῦ παρελθόντος, ἐμερίμων διὰ τῶν νομοθετημάτων εἰς τὴν διατήρησιν τῆς ρωμαϊκῆς νομικῆς παραδόσεως ἐπὶ βλάβῃ τῶν ἀναγκῶν τῆς ἐνεργοῦ νομικῆς ζωῆς. Τοῦτο δὲ εἰς τὸ ὅτι εἰς τὴν ἀπολυταρχικὴν ταύτην αὐτοκρατορίαν ὁ νομοθέτης βασιλεὺς ἠδύνατο συγχρόνως νὰ δικάζῃ οἰανδήποτε ὑπόθεσιν εἴτε εἰς πρῶτον εἴτε εἰς τελευταῖον βαθμὸν, ὁ δὲ νόμος οὐδόλως τὸν ἠμπόδιζε νὰ ὑποκαθιστᾶ συχνὰ εἰς τοῦτον τὴν ἰδίαν τὴν θέσιν καὶ κρίσιν ², οὕτως ὥστε ἐν τῇ δικαστικῇ πράξει τὸ ἀκατάλληλον τῆς νομοθεσίας δὲν τὸ ἠσθάνοντο ὡς ἔλλειψιν οὐσιώδη καὶ πρόσκομμα ἀνυπερβλήτου. Καὶ γενικῶς εἰς τοὺς ἀγῶνας ὡς δικαστὰς ἐπρουτάνευε πολλάκις τὸ κατὰ τὴν κρίσιν τῶν ἐπιτεκῆς καὶ ἴσον παρὰ ὁ κανὼν τοῦ νόμου.

Τρανή ἀπόδειξις τούτου εἶναι τὸ δεύτερον ὄμοῦ μετὰ τῆς Ἰσαυρικῆς Ἐκλογῆς σπουδαῖον μνημεῖον διὰ τὴν ἱστορίαν τοῦ δικαίου τῆς περιόδου ταύτης, ἡ *Πεῖρα*, ἡγουν διδασκαλία ἐκ τῶν πράξεων τοῦ μεγάλου Κυροῦ Εὐσταθίου τοῦ Ρωμαίου, συνταχθεῖσα περὶ τὰ μέσα τοῦ 11ου αἰῶνος. Ἐξ αὐτῆς ἀποκαλύπτεται πόσον ἦτο ἀπομεμακρυσμένη ἡ πρακτικὴ ἀπὸ τῶν ἐπισήμων νομοθετικῶν κειμένων, ὅπου συχνὰ αἱ λύσεις βασίζονται ἢ εἰς ἄγραφον ἐθιμικὸν δίκαιον, ἑλληνιστικοῦ ὡς ἐπὶ

¹) Περὶ τῶν Νεαρῶν τούτων ἡ Ἑλληνικὴ βιβλιογραφία ἔχει νὰ παρουσιάσῃ τὸ ἀξιολογώτατον τῶν σχετικῶν ἔργων, τὴν πραγμασίαν τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ καὶ Καθηγητοῦ Γ. Σ. ΜΑΡΙΔΑΚΗ, *Τὸ Ἀστικὸν δίκαιον ἐν ταῖς Νεαραῖς τῶν Βυζαντινῶν Αὐτοκρατόρων* (Ἀθῆναι, 1922). Διὰ τοῦ ἔργου τούτου ἀποκαλύπτεται ὁ ἑλληνικὸς χαρακτήρ τοῦ διὰ τῶν Νεαρῶν καθιερουμένου Ἀστικοῦ δικαίου, ἐξαιρέσει ὀλίγων σημείων ὀφειλομένων εἰς τὴν ἐπίδρασιν τοῦ Χριστιανισμοῦ (βλ. Πρόλογον αὐτοῦ). Εἰδικῶς μὲ τὰς Νεαράς τοῦ Λέοντος τοῦ Σοφοῦ ἠσχολήθη, ἐκτὸς ἄλλων, καὶ ὁ Γάλλος ἐπιφανὴς νομικὸς Η. Monnier, ἀλλὰ τὸν κατέλαβεν ὁ θάνατος πρὶν ἢ προλάβῃ νὰ δημοσιεύσῃ τὸ ἔργον του, τὸ ὁποῖον ἐξέδωκε μετὰ τὸν θάνατόν του ὁ G. Radet ὑπὸ τὸν τίτλον *Les Nouvelles de Léon le Sage* (Bordeaux, 1923).

²) Κ. Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΥ, ἐνθ' ἄν., 30.

τὸ πλεῖστον χαρακτηῆρος¹, ἢ ὁρμῶνται ἀπὸ κοινωνικὸν συναίσθημα². Δύναται τις νὰ εἴπῃ, ὅτι αὕτη προδίδει τὴν ὑπαρξιν μιᾶς ἀντινομικῆς καταστάσεως.

*Ατυχῶς, οὐδὲν ἄλλο, πλὴν τῆς Πείρας, μνημεῖον περὶ τῆς νομολογίας τῶν βυζαντινῶν πολιτικῶν δικαστηρίων εἶναι γνωστὸν, διὰ νὰ πληροφορηθῶμεν περισσότερα, πολὺ δὲ μᾶλλον διὰ νὰ μᾶς δώσῃ ἐνδείξεις περὶ τῆς παραδόσεως τῆς συνδεούσης σταθμοὺς τοῦ ἐξελισσομένου ἐθιμικοῦ δικαίου³.

*Ἡ ἄμεσος πρὸ τῆς Φραγκοκρατίας ἐποχὴ παρουσιάζουσα γενικῶς ἀνθησιν τῶν θεωρητικῶν ἐπιστημῶν, ὀφειλομένην κατὰ πολὺ εἰς τὰς ἰδρυθείσας ὑπὸ τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ Μονομάχου σχολάς, εἰδικῶς δὲ διὰ τὸ δίκαιον, τὴν νομικὴν σχολὴν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, παρὰ τὸν βραχὺ βίον της, μὲ τὴν θεωρητικὴν ἐνασχόλησιν περὶ τὸ δίκαιον τῶν λογίων⁴, ἦτο ἐπόμενον νὰ ἔχῃ ἀντανάκλασιν καὶ ἐπὶ τῆς ἐφαρμογῆς τοῦ δικαίου. Χάρις εἰς αὐτὴν οἱ ἀσχολούμενοι μὲ τὴν ἀπονομὴν τοῦ δικαίου πρακτικοὶ νομικοὶ ἦσαν εἰς θέσιν διὰ τῶν ἐρμηνειῶν των νὰ ὑποβοηθήσουν καὶ ἀνυψώσουν τὸ ἐπίπεδον ταύτης. ἐπὶ πλέον δὲ — ὅπερ εἰδικῶς ἐνδιαφέρει τὸν ἱστορικὸν — μᾶς διέσωσαν δι' αὐτῶν στοιχεῖα τινὰ τοῦ κρατοῦντος ἐθιμικοῦ δικαίου, ἀντιτιθεμένου ἐν πολλοῖς πρὸς τὸ θνησκον ἐπίσημον ρωμαϊκόν⁵.

*Ἀλλά, ἐὰν ὅλα τὰ ἀνωτέρω στοιχεῖα ἀρκούσι διὰ νὰ μᾶς διαβεβαιώσουν ὅτι κατὰ τὸ ἐπίσημον ρωμαϊκὸν δίκαιον ἐκρίθη καὶ δὴ ὑπερεχόντως καὶ εἰς εὐρείαν ἔκτασιν καὶ ἐθιμικὸν τοιοῦτο, εὐρισκόμενον εἰς ἀπότομον ἀντίθεσιν πρὸς τὸ πρῶτον, ἐθιμικὸν δὲ δίκαιον προερχόμενον σιγὰ ἐξ ἐξελίξεως ἑλληνικῶν νομικῶν θεσμῶν καὶ ἀντιλήψεων, πᾶν ἄλλο ὅμως ἢ ἐπαρκὴ τυγχάνουν διὰ νὰ μᾶς δώσουν τὴν δυνατότητα ν' ἀναπαραστήσωμεν, ἔστω καὶ ὠχρῶς, τὴν εἰκόνα τοῦ ἐφαρμοζομένου δικαίου, δηλαδὴ νὰ συνθέσωμεν τὴν *ἱστορίαν* του⁶.

¹) Παράδειγμα χαρακτηριστικὸν τὸ χωρίον τῆς *Πείρας* LXVI, ἐξ οὗ συνάγεται ἡ ἐμμονὴ εἰς τὴν κοινοκτημοσύνην παρὰ τὰς ἀντιθέτους διατάξεις τοῦ ἐπίσημου δικαίου, ZACHARIÄ V. LINGENTHAL, *Geschichte des Griechisch - Römischen Rechts*³ (Berlin, 1892), 94 καὶ σημ. 245.

²) Κ. Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΥ, ἐνθ' ἄν., 29.

³) Ὑπάρχουν καὶ αἱ ἀποφάσεις τοῦ Δημητρίου Χωματιανοῦ, Ἀρχιεπισκόπου πάσης Βουλγαρίας, καὶ τινες ἄλλων μητροπολιτῶν (βλ. εἰς Δ. ΓΚΙΝΗ, *Ἡ Ἑλληνικὴ συμβολὴ εἰς τὴν ἔρευναν τῆς ἱστορίας τοῦ Βυζαντινοῦ δικαίου, ἀνάτυπον ἐκ τοῦ τόμ. ΚΔ' τῆς Ἐπιτηρίδος Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* (Ἀθ. 1954), 123-4), ἀλλὰ καὶ αὗται εἶναι ἀνεπαρκεῖς.

⁴) Γ. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἱστορία καὶ Εἰσηγήσεις Ρωμαϊκοῦ Δικαίου* (Ἀθ. 1944), 246 ἐπ.

⁵) Κ. Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΥ, ἐνθ' ἄν., 34.

⁶) Ὁ πολὺς Zachariae v. Lingenthal παρὰ τὴν σοφίαν του καὶ τὴν δαψιλῆ καὶ ἐπιμελεστάτην χρησιμοποίησιν πασῶν τῶν τότε ἐκδεδομένων πηγῶν, ἔτι δὲ καὶ γνωστῶν εἰς αὐτὸν ἀνεκδότων τοιούτων, εἰς τὸ ἔργον του τῆς *Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνο-ρωμαϊκοῦ δικαίου* δὲν ἠδυνήθη νὰ δώσῃ συνθετικὴν εἰκόνα τοῦ ἐφαρμοζομένου δικαίου. Αὐτὸ ἀποτελεῖ ἱστο-

Είναι πρόδηλον, ὅτι ἐκεῖνα πρὸς τὰ μᾶς παρείχον πρὸς τοῦτο οὐσιωδεστάτην καὶ ἀσφαλεστάτην βοήθειαν εἶναι τὰ νομικὰ ἔγγραφα, τὰ νοταριακὰ καὶ αἱ δικαστικαὶ ἀποφάσεις τῶν κριτηρίων, ἰδιαίτερος τῶν τοπικῶν.

Τὰ νοταριακὰ ἔγγραφα εἶναι κυρίως τὰ εἰκονίζοντα τὸν νομικὸν βίον μιᾶς μικρᾶς ἢ μεγάλης περιφερείας. Οἱ συμβαλλόμενοι καταρτίζοντες εἴτε τὰ προικοσύμφωνά των, εἴτε τὰς διαθήκας των, εἴτε τὰς ἀγροτικὰς συμβάσεις των ἢ ἄλλας τοιαύτας τοῦ καθημέραν βίου, εἴτε λύοντες συμβιβαστικῶς ἢ διαιτητικῶς τὰς διαφοράς των εἶχον πρὸ ὀφθαλμῶν τὸ κατὰ τὴν κοινὴν πεποίθησιν δίκαιον, δηλαδὴ τὸ ζῶν δίκαιον, καὶ αὐτὸ ἐφήρμοζον.

Ἄλλως τε, ὡς πρὸς τὸ ἐπίσημον δίκαιον, πρέπει νὰ μὴ λησμονῆται ὅτι τὰ ἔντυπα ἦσαν τότε ἄγνωστα. Ἡ διὰ χειρογράφων διάδοσις, ἰδίᾳ ἔξω τῆς Βασιλίδος καὶ τῶν μεγάλων κέντρων, τοῦ κειμένου τῶν νόμων καὶ τῶν νομικῶν συγγραφῶν ἦτο εἰς ἄκρον περιορισμένη, ἂν μὴ ἀνύπαρκτος¹. Τὸ δὲ κυριώτερον ὅτι ὁ τύπος τοῦ κράτους, ὡς προελέχθη, δὲν ἠδύνατο νὰ χαλιναγωγῆ καὶ ν' ἀποτελῆ τὸν ὀδηγὸν πρὸς δημιουργίαν νομικῶν καταστάσεων. Ὅταν δὲ αὐτὸς τούτους τοὺς δικαστάς, καὶ δὴ διὰ τὸν ἀνώτατον δικαστὴν βασιλεῖα ἢ τῆροισι τοῦ νόμου δὲν ἀπετέλει ὑποχρέωσιν ἐπιτακτικὴν, ἀλλὰ εἰς τοῦτον σιγῶν ἐπικρατῆστον τὴν ἰδίαν των κρίσιν, πᾶς ἦτο δυνατόν οἱ κόμοι μὲ προεβλήμενον ἐν πολλοῖς πανόρων παλατιῶν εἰς κλίμα μεταβεβλημένον ν' ἀποτελέσουν τὸν μοναδικόν ἢ, ἔστω, τὸν κυρίον σπόρον πρὸς δημιουργίαν νομικῆς ζωῆς;

Ὅθεν, ἦτο φυσικόν, τὸ ἔθιμον ν' ἀποτελῆ τὴν προέχουσαν μορφήν τοῦ δικαίου, ὡς εὐπλαστον προῖόν τῆς συνειδήσεως τοῦ λαοῦ, εὐρισκομένου ἐν ἐπιγνώσει τῶν ἀναγκῶν του, ἄς ὁ νόμος δὲν ἦτο εἰς θέσιν νὰ ἐξυπηρετήσῃ.

Ἄλλὰ τὰ μέχρι σήμερον γνωστὰ νομικὰ ἔγγραφα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ἢ κυρία αὕτη καὶ ἄμεσος πηγὴ γνώσεως τῶν νομικῶν καταστάσεων, καὶ ἔμμεσος, ἀλλ' ἀσφαλῆς τοιαύτη τοῦ ἐθιμικοῦ δικαίου, εἶναι, δυστυχῶς, ἐλάχιστα, ἐπὶ πλεόν δὲ καὶ τοπικῶς περιορισμένα.

Ἡ ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ δικαίου τῶν χρόνων ἐκείνων ἀναμένει ἐναγω-

ρίαν τοῦ ἐπισήμου δικαίου μετὰ μνεσίας τῶν προκυπτόντων ἐκ τῶν εἰς τὴν διάθεσίν του πηγῶν ἀντιθέτων νομικῶν ἐθίμων, ὅχι ὅμως ἱστορίαν καὶ τοῦ παραλλήλως ἰσχύσαντος ἐθιμικοῦ δικαίου, τοῦτο δέ, προφανῶς, ἐκ τῆς ἐνδεείας πηγῶν.

¹) Ἐκλογή, Προοίμ. «... ἐν πολλαῖς βίβλοις τὰ ὑπὸ τῶν προβεβασίλευκῶτων νενομοθετημένα ἐγγεγράφθαι γνώσκοντες, καὶ τοῖς μὲν δυσδιάγνωστον τὸν ἐν αὐτοῖς περιεχόμενον νοῦν, τοῖς δὲ καὶ παντελῶς ἀδιάγνωστον καὶ μάλιστα τοῖς ἔξω τῆς Θεοφυλάκτου ταύτης καὶ βασιλίδος ἡμῶν πόλεως...». Ἐκ τῆς περικοπῆς ταύτης τοῦ Προοιμίου τῆς Ἐκλογῆς ἐξάγεται πρὸς τούτοις ἔμμεσως καὶ ἡ ἔλλειψις ἔξω τῆς Κωνσταντινουπόλεως νομικῶν ὡς συνηγῶν.

νίως τὸν ιστοριοδίφην νὰ τῆς ἀποκαλύψῃ, ἐὰν ὑπάρχουν, καὶ νὰ τῆς τὰ φέρῃ εἰς φῶς, διότι ἄνευ αὐτῶν δὲν δύναται νὰ προχωρήσῃ.

Κάθε ἐμφανιζόμενον νέον τοιοῦτον ἔγγραφον εἶναι ἀνεκτιμήτου ἀξίας ὅσον-
δήποτε μικρὰ καὶ ἐὰν εἶναι ἡ συμβολή του.

ΦΡΑΓΚΟΚΡΑΤΙΑ. Τὴν ἀμύχανον ταύτην θέσιν τοῦ ἱστορικοῦ τοῦ Ἑλληνικοῦ δικαίου τῆς προηγουμένης περιόδου ἔρχεται νὰ καταστήσῃ ἔτι δυσχερεστέραν ἢ περίοδος τῆς Φραγκοκρατίας.

Αὕτη δὲν ἀποτελεῖ μίαν ἀπὸ τὰς συνήθεις ξενικὰς κατακτήσεις, ἀλλὰ παρουσιάζει ἰδιάζοντα χαρακτηριστικὰ προσδίδοντα εἰς αὐτὴν ἰδιομορφίαν πολὺ πρωτότυπον.

Οἱ ἐπιδρομαὶ ἀπετελοῦντο ἀπὸ παντοῖα ἀνομοιογενῆ στοιχεῖα, συνδεόμενα πρὸς ἄλληλα ἀπλῶς διὰ τοῦ κοινοῦ πόθου ἱκανοποιήσεως φιλοδοξιῶν καὶ κτήσεως πλούτου, καὶ ἐκ τῶν ὁποίων μόνον ἡ Βενετία ἀπετέλει κράτος ὠργανωμένον. Οἱ λοιποὶ ἦσαν ἐντολοδόχοι διαφόρων μεγάλων φεουδαρχῶν ἢ δευτερεύοντες φεουδάρχαι καὶ μεμονωμένοι στρατιωτικοὶ ἐπιχρῶνται, προσερχόμενοι ἐκ διαφόρων ἡγεμονιῶν τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης.

Καὶ ἡ μὲν Βενετία λαβοῦσα τὴν ἐκ τῆς ἀναοικήτης τῆς Λατίας ἀφῆρη τῆς ἐφ' ὠρισμένων Ἑλληνικῶν χωρῶν, ἀπεσχίσθη τῶν συναγωνιστῶν τῆς, διοικοῦσα αὐτοτελῶς καὶ αὐτογνομόνως ὅσα τμήματα ἐκ τῶν παραχωρηθέντων εἰς αὐτὴν κατέλαβεν. Οἱ λοιποὶ στρατιωτικοὶ ἀρχηγοὶ τῶν ἀπειροφόρων, προσερχόμενοι ἐκ πάσης γωνίας τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης καὶ εἰς οὐδένα πρότερον πολιτικὸν δεσμὸν μετ' ἀλλήλων εὕρισκόμενοι, νῦν τὸ πρῶτον συγκροτοῦνται πολιτικῶς εἰς αὐτοκρατορίαν ἀμιγυῖς φεουδαλικῆς μορφῆς ὑπὸ τὸν παρ' αὐτῶν ἐκλεγέντα Γάλλον Αὐτοκράτορα τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Τοιοῦτοτρόπως, καὶ ἡ ἐξέλιξις τοῦ Ἑλληνικοῦ δικαίου διάφορον ὁδὸν ἠκολούθησεν εἰς τὰ βενετοκρατηθέντα μέρη ἀπὸ τῶν λοιπῶν, τοσοῦτον μᾶλλον καθόσον ἡ Βενετία ἦτο καὶ ξένη πρὸς τὸν φεουδαλισμὸν.

α) *Φραγκοκρατούμεναι περιοχαί.* Καὶ ὅτι μὲν οἱ Φράγκοι πρὸς ὀργάνωσιν τοῦ ἀριστυσάτου κράτους τῶν υἱοθέτησαν κράμα ἐκ τῶν εἰς τὴν Δύσιν κρατούντων φεουδαλικῶν θεσμῶν τροποποιημένων συμφώνως πρὸς τὰς ἀνάγκας τῶν, δὲν γεννᾶται ζήτημα, ἀλλ' οὔτε ἐνδιαφέρει ἀμέσως τὸν ἱστορικὸν τοῦ Ἑλληνικοῦ δικαίου τῆς περιόδου ταύτης, εἰμὴ ἐφ' ὅσον οὗτοι εἶχον ἐφαρμογὴν ἢ ἐπιρροὴν καὶ ἐπὶ τῶν δουλωθέντων. Ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον προσεχόντως ἐνδιαφέρει τοῦτον ἀμέσως εἶναι, ποῖον δίκαιον καθώρισαν οἱ κατακτηταὶ διὰ τοὺς κατακτηθέντας Ἑλληνας καὶ ποῖον πράγματι ἐφηρμόζετο ὑπ' αὐτῶν.

Αί πληροφορίες τὰς ὁποίας ἔχομεν ἰσχυρικῶς μὲ τὸ ζήτημα τοῦτο ἀνάγονται εἰς τὴν 14ην ἑκατονταετηρίδα, ἣτοι ἀπέχουν ἕνα αἰῶνα καὶ πλέον ἀπὸ τῆς φραγκικῆς κατακτῆσεως, καὶ προέρχονται ἀπὸ ἀνώνυμον, λίαν πιθανῶς, γασμοῦλον στιχουργόν. Κατ' αὐτὸν οἱ Φράγκοι κατακτηταὶ υἰοθέτησαν τὴν ἐπικρατοῦσαν τότε ἀκόμη ἀρχὴν τῆς προσωπικότητος τῶν νόμων, καὶ ἅμα τῇ καταλήψει ἐπέτρεψαν εἰς τοὺς κατακτηθέντας τὴν διατήρησιν τοῦ προϋφισταμένου δικαίου των, εἰδικῶς δὲ τοῦ ἐθιμικοῦ¹, ἣτοι τοῦ δικαίου ἐκείνου τὸ ὁποῖον, ὡς εἶδομεν ἀνωτέρω, πολὺ ὀλίγον γνωρίζομεν.

Ὡς πρὸς τοὺς Φράγκους, δεδομένου ἀφ' ἑνὸς μὲν ὅτι ὁ φρεουδαλισμὸς ἐν τῇ Λύσει εἶχε δημιουργήσει ἀτελείωτον ποικιλίαν νομικῶν ἐθίμων², ἀφ' ἑτέρου δὲ ὅτι οἱ σταυροφόροι προήρχοντο ἐκ διαφόρων χωρῶν τῆς λατινικῆς Δύσεως (Γάλλοι, Φλαμανδοί, Γερμανοί, Λομβαρδοὶ κλπ.), εἶναι πρόδηλον ποίαν πολυμορφίαν δικαίου ἔφερον μεθ' ἑαυτῶν, καὶ πρέπει νὰ δεχθῶμεν ὅτι οὗτοι κατ' ἀναπόδραστον ἀνάγκην θὰ ἐμερίμνησαν περὶ τοῦ καθορισμοῦ, ἔστω καὶ ἐν γενικαῖς γραμμαῖς ἐνὸς κοινοῦ δικαίου, τὸ ὁποῖον θὰ τοῖς διείπεν³.

Ἀνεξαρτήτως τῆς ἀβεβαιότητος, ἐὰν τὸ δίκαιον τοῦτο κατεστρώθη ἀμέσως ἐγγράφως⁴, ἀξίαν ἐν προκειμένῳ ἔχει ὅτι περιηλαθῆ εἰς ἡμᾶς ἔγγραφος διατύπωσις αὐτοῦ γεννημένη τὸ πρῶτον τρίτον τοῦ 14ου αἰῶνος (1303-1330)⁵ ὑπὸ ἀγνώστου πρακτικοῦ, ἢ γνωστῆ ὑπὸ τὸ ὄνομα Assises de Romanie⁶, ἣτις οὐδὲν ἔχει τὸ δογματικόν, ἀλλ' εἶναι ἔργον μᾶλλον διδακτικόν.

Περιέργως ἡ ἔρευνα τοῦ δικαίου τούτου ἠμελήθη, ὡς μὴ ὄφειλεν, ὑπὸ τῶν ἀρμοδιωτέρων δι' αὐτὴν ἱστορικῶν τοῦ δικαίου τῆς Δύσεως. Σημειωτέον δὲ ὅτι

¹) *Ἑλλήν. Χρονικὸν τοῦ Μορέως* (ἔκδ. Π. Καλονάρου), στ. 2095. Π. ΖΕΠΟΥ, *Τὸ δίκαιον εἰς τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως*, εἰς *Ἐπιτηρίδα Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν*, ΙΗ' (1949), 213. Ι. ΒΙΣΒΙΖΗ, *Ναξιακὰ νοταριακὰ ἔγγραφα τῶν τελευταίων χρόνων τοῦ δουκάτου τοῦ Αἰγαίου* (Ἀθῆναι, 1951), 115, 118. - *Τὸ Χρονικὸν ἀναφέρει*: «... τὰ συνήθειά μας, τὸν νόμον τῶν Ρωμαίων». «*Νόμος τῶν Ρωμαίων*» δὲν σημαίνει τὸ ρωμαϊκὸν δίκαιον, ἀλλὰ τὸ «*δίκαιον τῶν Ἑλλήνων*», διότι τότε Ρωμαῖοι ἐκαλοῦντο οἱ Ἕλληνες (αὐτόθι, στ. 794-797).

²) MALÉCOT et BLIN, *Précis de droit féodal et coutumier*, (Paris), IX.

³) Ι. ΒΙΣΒΙΖΗ, ἔνθ' ἀν., 115-117.

⁴) Α. ΑΔΑΜΑΝΤΙΟΥ, *Τὰ Χρονικὰ τοῦ Μορέως*, εἰς *Δελτίον Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας*, V' (1903), 667-8. - G. RECOURA, *Les Assises de Romanie* (Paris 1930), 40 ἑπ.

⁵) RECOURA, ἔνθ' ἀν., 45 ἑπ.

⁶) Ἡ τελευταία καὶ ἀρίστη κριτικὴ ἔκδοσις τοῦ κειμένου αὐτῶν μετὰ γαλλικῆς μεταφράσεως καὶ ἀξιολόγου εἰσαγωγῆς εἶναι ἡ τοῦ G. RECOURA, ἔνθ' ἀν. Πρὸ τινος ἐξεδόθη καὶ ἀγγλικὴ μετάφρασις τῶν Ἀσσιζῶν μεθ' ὑπομνήματος ὑπὸ τοῦ P. W. TOPPING, *Feudal Institutions as revealed in the Assises of Romania the Law code of Frankish Greece* (Philadelphia, 1949).

αὕτη θὰ διηυκόλυνεν ἴσως τὴν γνῶσιν καὶ τοῦ δικαίου τῶν Ἑλλήνων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἀπὸ νομικὰ ἔγγραφα σωζόμενα εἰς γαλλικὰ δημόσια ἀρχεῖα ἢ ἀρχεῖα ἀπογόνων τῶν κατακτητῶν.

Εἶναι γενικῶς ἀνεγνωρισμένον ὅτι αἱ Assises de Romanie διακρίνονται διὰ τὴν πρωτοτυπίαν των. Βεβαίως εἶναι ἐπηρεασμένοι ἐκ τῶν ἐθίμων τῆς Καμπανίας¹ — πρᾶγμα φυσικόν, λαμβανομένης ὑπ' ὄψιν τῆς καταγωγῆς τῶν πρώτων Πριγκήπων τοῦ Μορέως —, ἀλλὰ δὲν συνετάχθησαν κατὰ μίμησιν αὐτῶν. Οἱ συντάκται των ἀπέβλεψαν κυρίως εἰς τὰς καινοφανεῖς καὶ ἰδιορρυθμούς ἀνάγκας τῆς συγκροτήσεως καὶ συγκρατήσεως τῆς κυριαρχίας ἐπὶ τῆς κατακτηθείσης χώρας.

Ὅπως δὲ διὰ τὸν ἱστορικὸν τοῦ δικαίου τῆς περιόδου ταύτης τὸ Liber Consuetudinum τοῦτο δὲν δύναται νὰ θεωρηθῇ κατ' ἀρχὴν ὡς κυρία πηγὴ τοῦ Ἑλληνικοῦ δικαίου. Ἐφ' ὅσον ἐγένετο δεκτὸν ὅτι οἱ κατακτηταὶ ἐπέτρεψαν εἰς τοὺς κατακτηθέντας Ἑλληνας, ὅπως αἱ σχέσεις των διέπονται ὑπὸ τοῦ ἰδίου των ἐθιμικοῦ δικαίου, αἱ δὲ Assises de Romanie ἐφοῦντι κυρίως τὰς σχέσεις τῶν κατακτητῶν, τὸ προέχον ζήτημα διὰ τὸν ἱστορικὸν εἶναι ἡ γνῶσις τοῦ κατὰ τὴν κατάκτησιν ἐθιμικοῦ δικαίου τῶν κατακτηθέντων. Ἐπειτα δὲ ποία ὑπῆρξεν ἡ ἐπίδρασις τοῦ δικαίου τῶν κατακτητῶν ἐπὶ τὸν τῶν ὑποδουλωθέντων.

Εἶναι αὐτοπόνητον, ὅτι ἡ κατάκτησις ἐγένετο νῆας κατακτήσεις. Ἡ συμβίωσις ἐπέφερεν ἐπιμιξίαν μεταξὺ κατακτητῶν καὶ κατακτηθέντων, παρήχθησαν ἔννομοι σχέσεις μεταξὺ τούτων, διεπομένοι ὑπὸ διαφόρου δικαίου, ἔτι δὲ ἀνεφάνησαν καὶ νέαι σχέσεις ἔχουσαι ἀνάγκην ὑσμίνεως. Ἐπιπροσθέτως, ἐὰν ἡ ἐφαρμογὴ καὶ αὐτοῦ τοῦ ἐντελοῦς τὴν μορφήν νομοῦ οὐδέποτε εἶναι πιστὴ καὶ ἀκριβής, πόσον μᾶλλον τοῦτο ἐκτείνεται ἐν προκειμένῳ, ὅπου ἡ παραδοθεῖσα εἰς ἡμᾶς ἔγγραφος πηγὴ δικαίου, αἱ Ἀσσιζαί, εἶναι χασματικὴ καὶ συντεταγμένη κατὰ τρόπον πᾶν ἄλλο ἢ ὑποδειγματικόν; Καθρέπτης τοῦ τελευταίου τούτου εἶναι αὐτὸ τὸ κείμενόν των, μὲ τὰς μαρτυρουμένας ἐν αὐτῷ ἀμφισβητήσεις περὶ τῆς ἐρμηνείας διαφόρων διατάξεών του.

Ὅθεν, ἐρωτᾶται, διὰ ποίων κανόνων δικαίου ἐπληρώθησαν τὰ χάσματα καὶ τὰ κενὰ ταῦτα; Πῶς ἐγένετο ἡ ἐξέλιξις τοῦ δικαίου; Ἐλαμβάνετο πρὸς τοῦτο νομοθετικὴ μέριμνα ὑπὸ τῶν δεσποτῶν ἢ, ὅπερ τὸ πιθανώτερον, ἐπλήροτο αὕτη ἐθιμικῶς, καὶ διὰ τίνων κανόνων;

Τῆς περιόδου ταύτης οὐδὲν ἄλλο, πλὴν τῶν Ἀσσιζῶν, νομοθετικὸν κείμενον ἢ συλλογὴ ἐθίμων περιῆλθεν εἰς ἡμᾶς. Ἡ νομολογία τῶν διαφόρων δικαστηρίων (κουρτῶν κλπ., τοπικῶν κριτηρίων) εἶναι τελείως ἄγνωστος. Οὐδὲν σχεδὸν

¹) K. HOFF, Geschichte Griechelands, εἰς ERSCH καὶ GRUBER, Allgemeine Enkyklopädie, 85 (Leipzig, 1867), 269. RECOURA, ἐνθ' ἂν., 41-42.

περὶ αὐτῶν μνημεῖον ἔχει ἔλθει εἰς φῶς. Ἐπίσης τότε ἦτο ἀνύπαρκτος νομικὴ ἐπιστήμη ἐν Ἑλλάδι, ὥστε οὔτε νομικὰς συγγραφὰς δυνάμεθα νὰ ἔχωμεν. Οὕτω δὲ εἴμεθα εἰς πηγὰς πολὺ πτωχότεροι τῆς βυζαντινῆς περιόδου.

Κατ' ἀκολουθίαν, ὡς μόνη σχεδὸν καὶ πολὺτιμος πηγὴ ἀπομένουν τὰ νομικὰ ἔγγραφα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Ἀλλὰ τὰ ἐκδοθέντα τοιαῦτα ἔγγραφα εἶναι ἐλάχιστα, τελείως ἀνεπαρκῆ διὰ νὰ μᾶς πληροφορήσουν ἱκανοποιητικῶς. Οὐχ ἦτον ὅμως τὰ ἐκ τούτων γνωστὰ καὶ ἡ προέλευσίς των μᾶς δίδουν ἐνδείξεις ὅτι πρέπει νὰ σώζονται καὶ ἄλλα.

Εἰς τὰ ἔγγραφα δὲ ταῦτα ὡς πηγῆς δεόν νὰ δοθῇ ἀκόμη μεγαλύτερα σημασία, ἐὰν σκεφθῇ τις ὅτι ἡ λατινικὴ κυριαρχία εἶχεν ἀνομοίαν τύχην εἰς τὰς διαφόρους Ἑλληνικὰς περιοχάς. Εἰς ἄλλας τούτων ὁ βίος τῆς ὑπῆρξε πολὺ βραχύς, εἰς ἄλλας διήνυσε μακρότερον σχετικῶς διάστημα χρόνου, ἐπὶ πλεόν δὲ συνέβησαν εἰς αὐτὰς ἐν τῷ μεταξὺ διάφοροι ἄλλαι βραχύβιοι ἐναλλαγὰὶ ἄλλων Φράγκων κυριάρχων (Καταλανῶν κλπ.), αἵτινες ἐπέφερον ὡς εἰκός, νέας ἀναταραχὰς καὶ εἰς τὸ δίκαιον, καὶ ἐν γένει ἀπὸ τῆς λατινικῆς κατακτίσεως μέχρι τῆς βυζαντινῆς παλινορθώσεως καὶ ἀπὸ ταύτης μέχρι τῆς τουρκικῆς ἐπαδουλώσεως ἡ Ἑλλὰς ἔζησεν ἐν μέσῳ συνεχῶν πολέμων καὶ ἐπαναστάσεων.

Τοιοῦτοτρόπως ὁ ἱστορικὸς τοῦ δικαίου εὐρίσκειται ἐστειρωμένον παντὸς ἀξιολόγου στηρίγματος διὰ νὰ συνθέσῃ τὴν ἱστορίαν τοῦ δικαίου καὶ τῆς περιόδου ταύτης καὶ παραμένει μὲ τὰς χεῖρας κενὰς.

β') *Βενετοκρατούμεναι περιοχαί.* Ἀπὸ τῆς λατινικῆς Αὐτοκρατορίας πρέπει νὰ διαχωρίσωμεν τὴν μερίδα τῆς Βενετίας, ὅσῃν πράγματι κατέλαβεν αὕτη, διότι ἡ Βενετία ἦτο κράτος συγκεκριημένον ἤδη, εἶχεν ἰδίαν μητροπολιτικὴν νομοθεσίαν, ἀποχωρισθεῖσα δὲ τῆς νεοσυστάτου αὐτοκρατορίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως διώκει ἀνεξαρτήτως τὰς ἰδίας τῆς κτήσεις (Κρήτην, Μεθώνην, Κορώνην κλπ., ἔπειτα δὲ κατὰ τὸν 14ον καὶ ἐφεξῆς αἰῶνας καὶ τὰς Ἰονίους Νήσους), ἔχουσα καθωρισμένην καὶ ἀνεπτυγμένην ἀποικιακὴν πολιτικὴν.

Αὕτη εἶχε τὴν ἱκανότητα νὰ διακρίνῃ καὶ νὰ ἐκτιμᾷ τὰ ὠφελήματα, τὰ ὅποια ἠδύνατο νὰ τῆς προσπορίσῃ ἕκαστος κατακτώμενος τόπος, ἐγνώριζε δὲ νὰ ἐκλέξῃ καὶ νὰ ἐφαρμόσῃ τὰ κατάλληλα διοικητικὰ μέτρα, ὥστε νὰ καρπῶται τούτους εἰς τὸ maximum. Τὸ ἐφαρμοζόμενον ὑπὸ τῆς Βενετίας σύστημα ἐπὶ τῶν κτήσεών της δὲν ἐρρουθιμίζετο ἐκ τῶν προτέρων ὁμοιομόρφως δι' ὅλα τὰ προσαρτώμενα μέρη, ἀλλὰ κατόπιν ἐπισταμένης μελέτης καὶ ἐκτιμήσεως τῶν τοπικῶν συνθηκῶν προέβαιεν αὕτη εἰς τὴν ἐκλογὴν τοῦ προσιδιάζοντος εἰς ἐκάστην κτήσιν συστήματος διοικήσεως, τοῦτο δὲ ἴσχυε καὶ ὡς πρὸς τὸ δίκαιον. Τὴν ἀρχὴν τῆς

προσωπικότητος τῶν νόμων δὲν νύθεται, εἰμὴ ὅσάκις δὲν ἠδύνατο νὰ πράξη ἄλλως. Ἡ ἰσχὺς τοῦ δικαίου τῶν κατακτωμένων ἀνεγνωρίζετο ὑπὸ τῆς Βενετίας μόνον ἐὰν λόγοι πολιτικῆς σκοπιμότητος ἢ ἀνάγκη τῆς ἐπέβαλε τὴν διατήρησίν του.

Διὰ τὴν εἰσαγωγὴν δὲ τοῦ ἰδίου τῆς δικαίου, ὅπου ἔκρινε τοῦτο συμφέρον, δὲν παρέλειπε νὰ πράξη πᾶν τὸ δυνατὸν διὰ νὰ τὸ ἐπιτύχη, πράγμα τὸ ὁποῖον καὶ κατώρθωνε χεῖρις εἰς τὸ ἄριστον σύστημα διοικήσεως, ὅπερ διέθετε, καὶ τὴν ὀργανωτικὴν τῆς ἰκανότητα. Τοιοῦτοτρόπως εἰς τὴν Κρήτην καὶ τὰς Ἰονίους Νήσους, ἢ διατήρησις τῆς κατοχῆς τῶν ὁποίων τὴν ἐνδιέφερε μεγάλως, ἐφρόντισεν ὄχι μόνον νὰ ἐγκαταστήσῃ Βενετοὺς ἀποίκους, ἀλλὰ νὰ θεμελιώσῃ καὶ ἴδιον πλήρες διοικητικὸν σύστημα μὲ ὑπαλλήλους Βενετούς, οὕτως ὥστε εἰσαγαγοῦσα εἰς αὐτὰς τὴν βενετικὴν νομοθεσίαν¹ ἦτο εἰς θέσιν νὰ ἐπιβάλλῃ τὴν ἐφαρμογὴν τῆς, ἔχουσα ἴδιους δικαστὰς, ἴδιους συμβολαιογράφους κλπ., ἐκδίδουσα δέ, ὅσάκις παρίστατο ἀνάγκη, καὶ νέας νομοθετικὰς διατάξεις καὶ ἀσκοῦσα ἀδιαλείπτως ἐπὶ τῶν δημοσίων ἀρχῶν καὶ ὑπηρεσιῶν τῶν ἀποικῶν τῆς συνεχῆ καὶ ἄμεσον ἔλεγχον.

Κατόπιν τούτων εἶναι ἐπόμενον τὸ βενετικὸν δίκαιον νὰ ἐπιτύχη ἐκεῖ τὴν ἐπικρατήσιν του εἰς εὐρείαν ἔκτασιν.

Καὶ διὰ μὲν τὰς Ἰονίους Νήσους οὐκ ἔγνωσαν ποτὲ τοιαύτην κατὰ κράτος ἐπιβολὴν, ἀλλὰ τὰ πάντα ἄλλα προηγουμένων κρατῶν, ἔχουσι δὲ διασωθῆ τὰ ἀρχεῖα τους κατὰ μέγα μέρος εἰς τὰς μεγαλύτερας ἐξ αὐτῶν², εἶναι σχετικῶς εὐχερῆς ἢ παρακολούθησις τῆς ἐξελίξεως τοῦ δικαίου των, ὑπὸ τὴν προϋπόθεσιν τῆς δημοσιεύσεως τῶν ἀπαιτουμένων πρὸς τοῦτο ἐγγράφων. Ἐπίσης καὶ ἐκ τῆς Κρήτης χάρις εἰς τὸν Φραγκίσκον Μοροζίνην³ διεσώθησαν καὶ ἀπόκεινται εἰς τὸ Κρατικὸν Ἀρχεῖον τῆς Βενετίας τὰ ἀρχεῖα τῆς βενετικῆς διοικήσεως τῆς, ἐν οἷς καὶ οἱ νοταριακοὶ κώδικες τῶν ἐν αὐτῇ διορισμένων νοταρίων ὑπὸ τῆς βενετικῆς πολιτείας⁴, γεγραμμένοι ἄλλοι εἰς λατινικὴν ἢ βενετικὴν γλῶσσαν, ἄλλοι δὲ

¹) Ὡς πρὸς τὴν Κρήτην βλ. E. BARBARO, Legislazione Veneta. I Capitolari di Candia (Venezia, 1940), 6-7, 24, 64, ὡς πρὸς δὲ τὰς Ἰονίους Νήσους I. ΙΔΡΩΜΕΝΟΥ, Περὶ τῆς ἐν Ἑπτανήσῳ ἀφομοιώσεως πρὸς τοὺς νόμους τοῦ Ἑλληνικοῦ Βασιλείου καὶ περὶ τῶν πηγῶν τοῦ Ἰονίου δικαίου (Κέρκυρα, 1879), 25, εἰδικῶς δὲ τὴν Κέρκυραν καὶ G. RECOURA, ἐνθ' ἀν., 49-50.

²) Ἀτυχῶς, οἱ σεισμοὶ τῆς Ζακύνθου τοῦ ἔτους 1953 κατέστρεψαν τὸ Ἀρχειοφυλακεῖον τῆς, ὅπερ ἦτο ἐν τῶν πολυτιμοτέρων καὶ πληρυστέρων τῶν Ἰονίων Νήσων.

³) Οὗτος ὡς Capitano generale da mar ὀλίγον πρὸ τῆς κατὰ τὸ ἔτος 1669 καταλήψεως τῆς Κρήτης ὑπὸ τῶν Τούρκων εἶχε διατάξει τὴν μεταφορὰν τῶν ἀρχείων τῆς νήσου εἰς Βενετίαν (βλ. P. S. LEICHT, Documenti di Candia veneziana del secolo XVI (Estratto dal vol. XXV della Rivista di Storia del diritto Italiano (Verona, 1952), 173).

⁴) Περὶ τῶν εἰς τὸ Archivio di Stato τῆς Βενετίας ἀποκειμένων νοταριακῶν κωδίκων καὶ ἐγγράφων ἐκ Κρήτης ἐδημοσίευσεν ὁ Κ. ΘΕΟΤΟΚΗΣ κατὰ λόγον εἰς τὴν Εἰσαγωγὴν του

εἰς ἑλληνικὴν. Οὕτω δὲ θὰ εἴμεθα εἰς θέσιν, ὅταν ἴδουν οὗτοι τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος, νὰ παρακολουθήσωμεν τὸ ἐν Κρήτῃ ἰσχύον καὶ ἐφαρμοζόμενον δίκαιον. Λέγομεν, ὅταν δημοσιευθοῦν, διότι καὶ τὰ ἔγγραφα ταῦτα, καίτοι εἶναι γνωστὸν ποῦ εὐρίσκονται, ἐν τούτοις μέχρι σήμερον μόνον δύο νοταρίων ἔχουν ἐκδοθῆ σχεδιάσματα, καὶ αὐτὰ ὄχι ἐκ τῶν γραφέντων ἑλληνιστί¹. Ἐκ τῶν ἑλληνιστὶ γεγραμμένων ἐδημοσιεύθησαν μέχρι τοῦδε ὠρισμένα μόνον νοταριακαὶ πράξεις, ἀφορῶσαι εἰδικῶς περιουσιακὰς σχέσεις τῆς παρὰ τὴν Νεάπολιν τῆς Κρήτης Μονῆς τοῦ Ἀρετίου², καὶ τινες ἄλλαι εὐάριθμοι³.

Διὰ τὰ λοιπὰ βενετοκρατηθέντα μέρη τῆς Ἑλλάδος δὲν συμβαίνει τὸ ἴδιον. Οὔτε ἡ βενετικὴ κυριαρχία ὑπῆρξεν εἰς αὐτὰ μακροχρόνιος καὶ συνεχής, οὔτε ἡ Βενετία ἀπόκισεν αὐτὰ συστηματικῶς δι' ἰδίων πολιτῶν, ὥστε εἶναι εὐλογον νὰ διετηρήθη εἰς ταῦτα ἐν ἰσχύι κατ' ἀξιόλογον μέρος τὸ Ἑλληνικὸν τῶν μερῶν τούτων δίκαιον. Καὶ ναὶ μὲν τὰ ἀρχεῖα τῶν τελευταίων τούτων μερῶν τῆς ἐποχῆς τῆς βενετοκρατίας δὲν διεσώθησαν συγκεκριμέναι ἀλλὰ μόνον μεμονωμένα νομικὰ ἔγγραφα προερχόμενα ἐξ αὐτῶν, οἰοσδήποτε ὅμως καὶ ἐὰν εἶναι ὁ ἀριθμὸς τῶν διασωθέντων, πάντως παρίσταται ἀνάγκη ἐρεῖνης εἰς τὸ ἀπέραντον Κρατικὸν Ἀρχεῖον τῆς Βενετίας πρὸς ἀνεύρεσιν καὶ δημοσιεύσιν αὐτῶν, ἐφ' ὅσον μάλιστα στερούμεθα παντελῶς ἄλλων τοιούτων ἐγγράφων τῆς ἐποχῆς ταύτης.

Ἐξ ἄλλου, τὸ βενετικὸν δίκαιον ὄχι μόνον δὲν εἰσήχθη ἢ εἰσαχθὲν δὲν ἐπεκράτησεν εἰς ὅλας τὰς ἐν Ἑλλάδι βενετικὰς κτήσεις, π.χ. λόγω τῆς βραχείας ζωῆς τῆς βενετικῆς κυριαρχίας, ἀλλὰ καὶ ὅπου τοῦτο κατορθώθη νὰ ἐπικρατήσῃ εἰς με-

εἰς τὴν ἔρευναν τῶν μνημείων τῆς ἱστορίας τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ ἰδίᾳ τῆς Κρήτης ἐν τῷ Κρατικῷ Ἀρχεῖῳ τοῦ Βενετικοῦ Κράτους (Κέρκυρα, 1926), ὃν ἀντέγραψε μετ' ἀνακριβειῶν καὶ παραλείψεων ἐκ τῆς *Statistica degli atti custoditi nella sezione notarile* τοῦ Ἀρχείου τούτου (Venezia, 1886).

¹) Ἐκ τῶν πρωτοκόλλων τῶν βενετῶν νοταρίων τῆς Κρήτης ἐξεδόθησαν τὸ τοῦ Pietro Scardon τοῦ ἔτους 1271 ὑπὸ τοῦ ANTONINO LOMBARDO (Torino, 1941), καὶ τὸ τοῦ Benvenuto de Brixano τῶν ἐτῶν 1301-1302 ὑπὸ τοῦ RAIMONDO MOROZZO DELLA ROCCA (Venezia, 1950), περιέχοντα ἀμφότερα σχεδιάσματα (*imbreviature*), οὐδὲν δ' ἑλληνιστὶ γεγραμμένον. Εἰρήσθω, ὅτι σὺν τῷ χρόνῳ ἀρκετοὶ ἐκ τῶν νοταρίων τῆς Κρήτης ἦσαν εἰς θέσιν νὰ γράφουν εὐχερῶς τὰς πράξεις των τόσον ἰταλιστί, ὅσον καὶ ἑλληνιστί. Διὰ τοῦτο εἰς κώδικας τοῦ ἰδίου νοταρίου εὐρίσκομεν ἄλλας πράξεις του γεγραμμένας εἰς βενετικὴν διάλεκτον καὶ ἄλλας εἰς ἑλληνικὴν ἀναμίξ. Ἐπίσης ἀνεύρομεν εἰς τὸ ἴδιον Ἀρχεῖον καὶ σχεδιάσματα (*imbreviature*) ἑλληνιστὶ γεγραμμένα.

²) Ὑπὸ ΣΤ. ΞΑΝΘΟΥΔΙΔΟΥ, εἰς περιοδ. *Χριστιανικὴ Κρήτη* Α', (Ἡράκλειον, 1912), 1 ἐπ.

³) Ὑπὸ Κ. ΣΑΘΑ, Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη, ΣΤ', ριδ' - ριστ' καὶ 654 - 699, ΑΝΔΡ. ΒΟΥΡΔΟΥΜΠΑΚΗ, εἰς *Χριστιανικὴν Κρήτην*, Β' (Ἡράκλειον, 1913), 339 ἐπ., τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ Ι. ΚΑΛΛΙΤΣΟΥΝΑΚΙ εἰς *Πρακτικὰ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, τ. 3 (1928), 483 - 519, καὶ τινῶν ἄλλων σποραδικῶς, ὡς λ.χ. ὑπὸ ΜΙΚΛΟΣΙΧ et MÜLLER, *Acta*, III, 264.

γάλην ἔκαστιν, ὡς λ.χ. ἐν Κρήτῃ, εἶναι εὐνόητον, ὅτι τοῦτο δὲν ἐπετεύχθη ἀμέσως, ἀλλὰ σὺν τῷ χρόνῳ. Ἦτο φυσικὸν τὸ ἐγχώριον Ἑλληνικὸν δίκαιον ν' ἀντιστιῆ μέχρις ἐνὸς σημείου. Κατ' ἀκολουθίαν, καὶ ἐπ' αὐτοῦ θὰ παράσχουν ἄμεσον βοήθειαν τὰ νομικὰ ἔγγραφα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης.

Βεβαίως, τὸ γεγονός τῆς ἀντιστάσεως τοῦ ἐγχωρίου δικαίου δύναται νὰ συναχθῆ ἐν τινι μέτρῳ ἐιμέσως καὶ ἐξ ἄλλων πηγῶν, ὡς λ.χ. ἐξ ἐκδοθέντων νομοθετημάτων ὑπὸ τοῦ κατακτητοῦ, κυρίως ὅμως τὰ νομικὰ ἔγγραφα εἶναι ἐκεῖνα ἐκ τῶν ὁποίων θὰ προκύψῃ καὶ ἡ ἐμμονὴ εἰς ἐγχωρίους θεσμούς, ἀλλὰ καὶ τὸ ποῖοι ἦσαν οὗτοι, τὸ κυρίως ἐνδιαφέρον. Ἐπισκέψεις μου καὶ ἔρευναί εἰς τὸ Κρατικὸν Ἀρχεῖον τῆς Βενετίας μοὶ παρέσχον ἐνδείξεις ὅτι καὶ εἰς αὐτὴν ἀκόμη τὴν Κρήτην, καὶ μάλιστα εἰς ἐποχὴν μεταγενεστέραν σχετικῶς τῆς κατακτήσεως καὶ καθ' ἣν ὑπῆρχε μεγάλος ἀριθμὸς νοταρίων τῆς βενετικῆς πολιτείας εἰς ὅλας τὰς πόλεις αὐτῆς, ἐξηκολούθει ἡ σύνταξις καὶ ἰδιωτικῶν νομικῶν ἐγγράφων ὑπὸ κατωτέρων ὀρθοδόξων ἱερωμένων. Οὕτω, λ.χ. ἀνεύρομεν διαθήκην γυναικὸς τοῦ ἔτους πιθανῶς 1440, ἑλληνιστὶ γεγραμμένην καὶ ἰσογροσφραγισμένην ὑπὸ πέντε ὀρθοδόξων ἱερέων καὶ ἐνὸς «*διακόνου ταβουλαρίου*»¹⁾.

¹⁾ Τὴν διαθήκην ταύτην, ἣτις ἀποκεῖται εἰς τὸ Archivio di Stato τῆς Βενετίας (Duca di Candia, Busta 2, Ducali e lettere ricevute, Coderni 49, 141 Settembre 1442 Giugno), κρίνομεν σκόπιμον νὰ παραθέσωμεν ἀντάθῃα. Καίτοι δὲν φέρει ἔτος συντάξεως, οὐχ ἦττον ὅμως ἡ ὑπαρξίς τῆς ἀντάθῃ τῶν ἐγγράφων τοῦ 1441 καθιστᾷ λίαν πιθανὸν ὅτι συνετάχθη κατὰ τὸ ἔτος 1440 ἢ ὀλίγον ἔτη πρότερον, ἦτοι ὑπερμεσοῦσης τῆς βενετοκρατίας ἐν Κρήτῃ. Αὕτη ἐγγραφή ὑπὸ μίας χειρὸς, ἔχει δὲ οὕτως:

Ἐγὼ Ἐκατερίνα ἡ Τερίβεννα λέγω διὰ τῆς παρούσης μου ἐπιτελευτίου διαθη(κης), ἵνα ὑπάρχει ἀπο τοῦ νῆν. ||² ἦν τινα ἠγωράσαμεν γηναι(κα) την Μαρίναν ἀπο τῆς ἐμ(ῆς) προικός, ἐλευθέρα πάσης δουλοσην(ης), ἐπειδὴ ἐδούλευσεν ||³ αὕτη (καὶ) πλέον τῆς τάξει(ως) ὁμοί(ως) λέγω, ἵνα δώσει ὁ ἀνὴρ μου πρὸς τὸ θεοφρούρητον κάστρον (ὑπέρπυρα) δέκα (καὶ) πρὸς ||⁴ τοὺς παρατυχόντας ἱερεῖς εἰς τὸ εὐχελαιόν μου (ὑπέρπυρα) δέκαπεντε, ψυχικ(ῆς) μου ὀφελεί(ας) ἔνεκεν. Εἰ δὲν ποιήσει οὕτως, ||⁵ λέγω, ἵνα ἐπισπάσῃται τὰς ἀράς τῶν ἀγίων. Πολλῇ γὰρ ἡ ἐμῆ προίξ καὶ ἐφθάρει ἅπασα παρὰ τοῦ ἀνδρός μου, (καὶ) ἴαντι ||⁶ πάσης τῆς προικός μου, ἵνα γένηται οὕτως ὡς διέταξάμην, (καὶ) λήψεται την ἀπο θεοῦ) σίγχωρη(σιν). Εἰς γὰρ ἀσφαλειαν ἐγενετο ||⁷ τὸ παρων μου ἐπιτελευταῖον κατὰ την ἰδ δεκευρίου (ἰνδικτιῶνος) Γ'.

||² + ἐγὼ ευτελ(ης) ἱερεὺς Θεοδωρος ὁ Αλυάτης.

||³ + ἱερεὺς Γεώργ(ιος) ὁ Μαυρόπου(λος)

||⁴ + ὁ εὐτε(λης) ἱερεὺς Μανουήλ ὁ Τζαντήρις

||⁵ + εὐτε(λης) ἱερεὺς Μανουήλ Κριονερίτης.

||⁶ + ὁ εὐτε(λης) ἱερεὺς Μανουήλ ὁ Ἰσραήλ.

||⁷ – Διάκονος ταβουλάριος ὁ Αλυάτης –

Ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ, σημειοῦμεν ὅτι εἰς τὸ Κρατικὸν Ἀρχεῖον τῆς Βενετίας τὰ ἑλλη-

Τέλος και ὑπὸ τῆς Βενετικῆς Δημοκρατίας ἐξεδόθησαν διατάξεις νομοθετικαὶ καὶ διὰ τὰς ἐν Ἑλλάδι κτήσεις της, ὡς καὶ διαταγαὶ τῶν εἰς ταύτας καθιδρυμένων βενετικῶν ἀρχῶν, περιέχουσαι κανόνας δικαίου ἀφορῶντας εἰς ὅλους σχεδὸν τοὺς κλάδους τοῦ δικαίου¹. Ἐκ τούτων ἔχει ἐκδοθῆ ἀριθμὸς τις ὑπὸ διαφόρων, ἐν οἷς καὶ τῶν ἡμετέρων Κ. Σάθα καὶ Κ. Θεοτόκη, ἀλλ' ἀνεπαρκῆς, ἐπὶ πλεόν δὲ αἱ διατάξεις αὗται ὀλίγον μᾶς ἐξυπηρετοῦν, διότι δι' αὐτῶν εἰσάγεται νέον ξενικὸν δίκαιον, συνήθως βενετικόν, ἐνῶ ἡμεῖς ἐνδιαφερόμεθα διὰ τὸ ὑπὸ τούτων καταργούμενον ἢ τροποποιούμενον Ἑλληνικόν, καὶ περὶ τοῦ ἐὰν ἐφηροσόθη καὶ πῶς τὸ εἰσαχθὲν ξένον τοῦτο δίκαιον. Ὡς εἶναι δὲ εὐνόητον, ταῦτα δυνάμεθα νὰ πληροφορηθῶμεν κυρίως μόνον διὰ τῶν νομικῶν ἐγγράφων.

ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑ. Ἡ Τουρκοκρατία κατὰ τὰ ἀνωτέρω εὔρε τοῦ Ἑλληνικὸν δίκαιον παρουσιάζον τοπικῶς οὐσιώδεις θεμελιώδεις διαφορὰς, ἐκτὸς ἄλλων λεπτομερειακῶν τοιούτων, προερχομένας κυρίως ἀπὸ τοῦ γεγονότος τῆς ποικιλίας τῆς προτέρας κυριαρχίας ἐπὶ τῶν κατακτηθεισῶν περιοχῶν.

Ὡς εἶδμεν, εἰς ἄλλας ἐξ αὐτῶν, ὡς τῆς Μακεδονίαν τὴν Θεσσαλίαν, τὴν Στερεὴν Ἑλλάδα καὶ τὸ ὅλον σχεδὸν τῆς Πελοποννήσου ἡ Τουρκοκρατία διαδέχθη τὸ Βυζαντινὸν κράτος, εἰς τὰς νήσους τοὺς Φράγκους ἢ Βενετοὺς καὶ κατὰ μεταγενεστέραν ἐποχὴν. Ὅθεν, ἦτο φυσικὸς εἰς τὰς περιοχὰς τὰς περιελθούσας ἐκ τῶν Βυζαντινῶν εἰς χεῖρας τῶν Τούρκων νὰ εὔρουν οὗτοι πολὺ διάφορον καθεστῶς δικαίου ἀπὸ τὸ τῶν φραγκοκρατουμένων μερῶν. Εἰς τὰς ἐκ βυζαντινῆς χειρὸς κατακτηθείσας περιοχὰς, καὶ εἰς ὅσας ἀκόμη ἐξ αὐτῶν προὔληρξε φραγκικὴ κατάκτησις, αὕτη ἦτο κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἦττον ὀλιγοχρόνιος καὶ ἐπομένως καὶ ἡ τυχὸν ἐπίδρασις τοῦ φραγκικοῦ δικαίου ἐπὶ τοῦ Ἑλληνικοῦ κατ' ἀναλογίαν μικρά. Προσέτι δέ, ἡ μεταγενεστέρα ἀποκατάστασις εἰς αὐτὰς τῆς βυζαντινῆς κυριαρχίας ἴσως νὰ ἔδωκε τὸν καιρὸν εἰς σχετικὴν ἐκκαθάρισιν τοῦ Ἑλληνικοῦ δικαίου ἀπὸ τὰς τυχὸν ἐπιδράσεις τοῦ φραγκικοῦ.

Ἀντιθέτως, εἰς τὰς περιοχὰς ἃς παρέλαβον οἱ Τούρκοι ἀπὸ τοὺς Φράγκους καὶ Βενετοὺς εὔρον τὸ Ἑλληνικὸν ἐθιμικὸν δίκαιον διαμορφωμένον μὲ τὰς ἐπιδράσεις τῶν ξενικῶν τούτων δικαίων ἀναλλοιώτους. Ἔτι δὲ καὶ εἰς τὰς τελευταίας

νικᾶ ἔγγραφα δὲν εἶναι ταξινομημένα γεχωρισμένως, ἀλλ' οὔτε ὑπάρχουν ἰδιαίτεροι κατάλογοι αὐτῶν. Ὅθεν, ἡ ἀνεύρεσις τούτων ἀπαιτεῖ συστηματικὴν καὶ κοπιώδη ἔρευναν, διότι ταῦτα εὔρηται ἐγκατεσπαρμένα εἰς φακέλλους (buste) περιέχοντας καὶ ἄλλα παντοειδῆ ἀλλόγλωσσα ἔγγραφα.

¹) Διὰ τὴν Μεθώνην καὶ Κορώνην βλ. Ἄ. Μομφερράτου, *Μεθώνη καὶ Κορώνη ἐπὶ Ἑνετοκρατίας* (Ἀθῆναι, 1914).

ταύτας ἡ Τουρκοκρατία εὗρε διάτρητον ἑκασταχοῦ δίκαιον, λαμβανομένου ὑπ' ὄψιν ὅτι δὲν ἐκράτει ἐρ' ὅλων τῶν φραγκοκρατουμένων ἢ βενετοκρατουμένων μερῶν τὸ αὐτὸ δίκαιον.

Τὸ πολυποίκιλον τοῦτο Ἑλληνικὸν δίκαιον δὲν κατηγορήθη ὀλοκληρωτικῶς ὑπὸ τοῦ Τούρκου κατακτητοῦ διὰ ν' ἀντικατασταθῆ ὑπὸ τοῦ Ὄθωμανικοῦ, ἀλλὰ, τοῦναντίον, διετηρήθη κατ' ἀρχὴν εἰς εὐρύτητα ποικίλλουσας, ἀπονεμηθείσης εἰς τοὺς κατακτηθέντας αὐτονομίας, ἰδιαίτερος μάλιστα εὐρεία; εἰς τὸ οἰκογενειακὸν καὶ τὸ κληρονομικόν.

Ἐπὶ τοῦ οὕτω διατηρηθέντος δικαίου τῶν ὑποδουλωθέντων ἔχομεν βεβαίως ἐπιδράσεις τοῦ Ὄθωμανικοῦ, αἵτινες ὅμως κατὰ τὰς μέχρι τοῦδε ἐρεῦνας δὲν ὑπῆρξαν σπουδαῖαι. Ἀλλὰ καὶ αἱ ἐπιδράσεις αὗται διέφερον κατὰ τόπον, εἴτε ὡς ἐκ τῆς ὑπάρξεως ὠρισμένων εἰδικῶν προνομίων ἀπονεμηθέντων ὑπὸ τοῦ κυριάρχου — τῆς παραχωρήσεως τούτων ἐξαρτηθείσης ἐκ τοῦ τρόπου τῆς ὑποταγῆς, ἐάν, δηλαδή, ἐπῆλθεν αἰτηθεῖσα ἀντιστάσεως ἢ, τοῦναντίον, κατόπιν ἀγῶνος, ἢ καὶ ἐξ εὐνοίας πρὸς ἰσοσμενὰ πρόσωπα — εἴτε ἐξ ἄλλων ἰδιαίτερων λόγων, π.χ. συνθέσεως πληθυσμοῦ κλπ.¹⁾

Γενικῶς, πρέπει νὰ τονισθῆ ὅτι διὰ τὴν ἐξέλιξιν τοῦ Ἑλληνικοῦ δικαίου κατ' ἀμφοτέρας τὰς γενικὰς ταύτας κατηγορίας ἐπαῖξαν σπουδαῖον ὅλον δύο κυρίως γεγονότα. Ἀφ' ἐνὸς μὲν ἡ ἐπιρροή τοῦ ὀρθοδόξου κλήρου ἐπὶ τῶν Ἑλλήνων, ἀφ' ἑτέρου δὲ αἱ διαφοραὶ τῶν θεσησιαστικῶν μεταξὺ τούτων καὶ τῶν κατακτητῶν.

Κατὰ τοὺς τελευταίους βυζαντινοὺς χρόνους ὁ κλήρος εἶχε λάβει ἔτι μᾶλλον σημαίνουσας ἐν τῷ κράτει θέσιν εἰς τὴν ἀπονομήν τῆς δικαιοσύνης²⁾, ὡς ἐκ τούτου δὲ εἶναι φυσικὴ ἡ ἐπίδρασις του ἐπὶ τοῦ ἰσχύοντος δικαίου.

Κατὰ τὴν Φραγκοκρατίαν ὅμως ἐξεδηλώθη μεγάλη δυσμένεια τῶν κατακτητῶν κατὰ τοῦ ὀρθοδόξου κλήρου καὶ ἐγένετο οὐσιώδης ὑποβιβασμὸς τῆς θέσεώς του, αἱ διώξεις κατ' αὐτοῦ εἶναι συχναὶ καὶ εὐρεῖαι, ὡς ἐκ τούτου δὲ καὶ ἡ ἀποστολὴ καὶ ἡ ἐπιρροή του ἐπὶ τῶν Ἑλλήνων εἰς τὴν σφαιρὰν τοῦ δικαίου πολὺ

¹⁾ Ἰ. ΒΙΣΒΙΖΗ, Τινὰ περὶ τῶν νομικῶν ἐθίμων ἀπὸ τῆς Τουρκοκρατίας μέχρι καὶ τοῦ Β. Διατάγματος τῆς 23 Φεβρουαρίου 1835, εἰς περιοδ. Ἀθηνᾶ, ΝΓ' (1949) (καὶ εἰς ἀνάτυπον), 236 - 237.

²⁾ Ἡ δικαστικὴ ἐξουσία τοῦ κλήρου ἀνάγεται εἰς πολὺ παλαιὰν χριστιανικὴν ἐποχὴν. Περὶ αὐτῆς βλ. C. ΡΑΡΑΔΟΡΟΥΛΟΣ, *Les privilèges du Patriarcat Oecuménique* (Paris, 1921), 276 - 7, Γ. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, Ἱστορία κλπ., ἐνθ' ἀν., 1470, Α. ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, Ἡ δικαιοδοσία τῶν ἐκκλησιαστικῶν δικαστηρίων ἐπὶ ἰδιωτικῶν διαφορῶν κατὰ τὴν βυζαντινὴν περίοδον, εἰς Ἑπειρηδὰ Ἑταιρεία; Βυζαντινῶν Σπουδῶν, ΙΗ' (1948), 192 ἐπ. καὶ τὰς ἐκεῖ παραπομπάς.

μειωμένη. Ἐπὶ πλέον, κατακτηταὶ καὶ κατακτηθέντες εἶχον συγγενεῖς θρησκείας — ἀσχέτως τοῦ ὑπάρχοντος μεσαζὺ τούτων θρησκευτικοῦ φανατισμοῦ —, οἱ δὲ θεσμοὶ τῶν ἐπὶ τοῦ οἰκογενειακοῦ καὶ παρεπομένως ἐν μέρει τοῦ κληρονομικοῦ τῶν δικαίου δὲν εὐρίσκοντο εἰς ἀπότομον ἀντίθεσιν, μάλιστα δὲ ἐφ' ὠρισμένων σημείων ὑπῆρχον καὶ ὁμοιότητες, ὥστε ἡ ἀλληλεπίδρασις τῶν δύο δικαίων εἰς τὸ πεδῖον τοῦτο νὰ εἶναι πολὺ εὐχερεστέρα, τοσοῦτω μᾶλλον καθόσον καὶ ἡ μεταζὺ τῶν δύο πληθυσμῶν ἐπιμιξία¹ ἦτο φυσικὸν ν' ἀποβαίνη σὺν τῷ χρόνῳ συχνότερα, μάλιστα δὲ πολλοὶ τῶν λατίνων ἐποίκων παρέμεινον ὀριστικῶς ἐν Ἑλλάδι καὶ μετὰ τὴν τουρκικὴν κατάκτησιν.

Ἀντιθέτως, κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν ὁ κληρὸς ὄχι μόνον ἀποκαθίσταται εἰς τὴν κατὰ τὴν βυζαντινὴν ἐποχὴν σημαίνουσαν θέσιν του, ἀλλὰ καὶ ἐπανξάνεται αὕτη σημαντικώτατα, ὥστε ἡ ἐπιρροή του ἐπὶ τῶν κατακτηθέντων καὶ τοῦ δικαίου τῶν νὰ εἶναι οὐσιωδестаίτη.

Ἀναφορικῶς δὲ πρὸς τὰς θρησκείας τῶν Τούρκων καὶ τῶν Ἑλλήνων, αὐταὶ εὐρίσκοντο εἰς ἀπότομον καὶ ἀπόλυτον ἀντίθεσιν. Οἱ μικτοὶ γάμοι μεταζὺ Τούρκων καὶ Ἑλλήνων ἀπεδοκιμάζοντο ἀπολύτως ὑπὸ τε τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῶν Ἑλλήνων. Ἐπὶ τῶν σπανίων δὲ περιπτώσεων μικτῶν γάμων μεταζὺ Μωαμεθανῶν καὶ Χριστιανῶν ἐφινδρόζετο πάντοτε καὶ ἐποχρωστικῶς τὸ Ὀθωμανικὸν δίκαιον ὡς πρὸς τε τὴν σύναψιν τοῦ γάμου, τὴν λύσιν, τὰς προσωπικὰς καὶ περιουσιακὰς σχέσεις τῶν συζύγων, ὡς καὶ τὰς σχέσεις τῶν πρὸς τὰ ἐξ αὐτοῦ τέκνα, ἔτι δὲ καὶ τὴν κληρονομίαν, μὴ ἀναγνωρίζομένου ἐπὶ τῶν τοιούτων γάμων κληρονομικοῦ δικαιώματος τῶν ἑτεροθρήσκων συζύγων, συνελεῖα τῆς ἀρχῆς τοῦ Ὀθωμανικοῦ κληρονομικοῦ δικαίου, καθ' ἣν οὐδέποτε Μωαμεθανὸς κληρονομεῖ μὴ Μωαμεθανὸν ἢ μὴ Μωαμεθανὸς Μωαμεθανόν². Ἐπιπροσθέτως δὲ τὰ ἐκ τῶν μικτῶν τούτων γάμων τέκνα ἀπέκτων πάντοτε τὸ Μωαμεθανικὸν θρήσκευμα καὶ ἐθεωροῦντο Τούρκοι. Οὕτως ἡ ἐπίδρασις τοῦ ὑπὸ τελείως διαφορετικῶν ἀρχῶν διεπομένου Ὀθωμανικοῦ δικαίου εἰς τὸ δίκαιον τοῦ γάμου τῶν κατακτηθέντων ἦτο σχεδὸν ἀδύνατος, πολὺ δὲ δύσκολος καὶ ἡ εἰς τὸ κληρονομικόν.

Ὡς πρὸς τὴν ἐξέλιξιν τοῦ ἐθιμικοῦ δικαίου κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν δύναται τις νὰ εἴπῃ ἄνευ ὑπερβολῆς, ὅτι αὕτη ἦτο προῖον τῶν ἰδίων δυνάμεων τῶν ὑποδούλων, τελούντων ὑπὸ τὴν αἰγίδα τοῦ Πατριαρχείου καὶ κατευθυνομένων ὑπὸ τῶν τοπικῶν κριτηρίων, ἤτοι τῶν ἐπισκοπικῶν καὶ τῶν κοινοτικῶν.

Αἱ γαμικαὶ σχέσεις, προσωπικαὶ καὶ περιουσιακαί, ὡς καὶ ἡ ἐκ διαθήκης

¹) Ἐξ ἧς προήλθον καὶ οἱ λεγόμενοι γασμοῦλοι.

²) Δ. Ν. ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΟΥ (Δημητρίογλου), Ἱερονομικὸν κληρονομικὸν τῶν Μωαμεθανῶν δίκαιον. Φεράτζ. (Ἀθῆναι, 1915), 16.

διαδοχή ὑπῆρξαν ἀντικείμενα ὑπαγόμενα εἰς τὴν ἀπόλυτον αὐτονομίαν τῶν κατακτηθέντων. Τὰ προικοσύμφωνα καὶ αἱ διαθήκαι ἦσαν ἔγγραφα τῶν ὁποίων τὸν τύπον, τὸ περιεχόμενον καὶ τὴν ἰσχὺν ἐκανόνιζε προνομιακῶς τὸ δίκαιον τῶν Ἑλλήνων. Αἱ ἐξ αὐτῶν διαφοραὶ ὑπήγοντο εἰς τὰ ἴδιά των κριτήρια, ἅτινα εἶχον ἀρμοδιότητα καὶ ἐπὶ τῶν λοιπῶν διαφορῶν, ἐφ' ὅσον, ἐπὶ τῶν τελευταίων, οἱ διαφερόμενοι δὲν ἐζήτουν τὴν κρίσιν τῶν δικαστικῶν ἀρχῶν τοῦ κατακτητοῦ, ὅποτε καὶ μόνον ἐφηροῦζετο τὸ Ὀθωμανικὸν δίκαιον. Ἐπειδὴ ὅμως τὸ τελευταῖον ἦτο σπάνιον, διὰ τοῦτο καὶ ἐπίδρασις, ἄμεσος ἢ ἔμμεσος, καὶ εἰς τὰ ἐν λόγῳ ἀντικείμενα τοῦ διαφόρου δικαίου τοῦ κατακτητοῦ ἐπὶ τοῦ τῶν Ἑλλήνων πρέπει νὰ θεωρηθῇ ἀσήμαντος.

Ἐξ ἄλλου, καθὼς κατὰ τὴν Φραγκοκρατίαν, οὕτω καὶ κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν ἢ ἐν τῇ Δύσει ἀναγέννησις τῶν νομικῶν σπουδῶν καὶ αἱ πρόοδοι τῆς νομικῆς ἐπιστήμης παραμένουν διὰ τοὺς Ἕλληνας ξένοι καὶ ἄγνωστοι.

Καθ' ὃν χρόνον ἀρχίζει νὰ φθίνῃ ὁ φεουδαλισμὸς ἐν τῇ Δύσει, ἐπομένως καὶ τὸ φεουδαλικὸν δίκαιον, τὸ δὲ ρωμαϊκὸν νὰ ἐπανευρίσκη θέσιν περίβλεπτον εἰς τὴν πράξιν καὶ τὴν νομικὴν ἐπιστήμην τῆς κατὰ τὴν Δύσεως, ἢ Ἑλλάς ἀπὸ ἀλόπως δικαστικῆς πράξεως καὶ νομικῆς ἐπιστήμης, εὐρίσκειται εἰς τὴν ἐξῆς κατάστασιν: Ὅχι μόνον ἡ ὑπαρξίς νομικῆς πράξεως εἶναι ἄγνωστος, ὅχι μόνον νομικοὶ δὲν ὑπάρχουν, ἀλλὰ καὶ αὐτοὶ οἱ κυρίως δικασταὶ δὲν ἀσκοῦν κατ' ἐπάγγελμα τὸ ἔργον τοῦτο, ἀλλὰ οἱ τοπικοὶ ἀρχεταὶ ὄρχοντες, οἱ δημογέροντες ἢ προεστοί, ἐναλλασσόμενοι κατ' ἔτος ἢ ἀνὰ διετία, ἐκτελοῦν χρῆμα δικαστῶν, ἔχοντες ὡς μόνον ἐφόδια τὴν κοινωνικὴν πείραν καὶ στοιχειώδεις γραμματικὰς γνώσεις, ἐνίοτε δὲ οὔτε ταύτας. Ὅπως δὲ ὅμως αὐτοὶ ἦσαν οἱ ἐφαρμοσταὶ τοῦ δικαίου καὶ διὰ τῶν ἀποφάσεών των ἤσκουν ἐπίδρασιν ἐπὶ τοῦ δικαίου του τόπου των. Οὕτως αὐταὶ ἀποτελοῦν καὶ ἀξιόλογον πηγὴν γνώσεως αὐτοῦ.

Ἐκτὸς τούτων, ἰδιαίτουσαν θέσιν ὡς πρὸς τὸ δίκαιον καταλαμβάνουν ἐκ τῶν κοινοτικῶν ἀρχόντων ὁ *καντζηλλιέρης* καὶ ὁ *ροτάριος*. Κατὰ κανόνα οὗτοι ἦσαν οἱ σχετικῶς περισσότερον ἐγράμματοι τοῦ τόπου, ἔχοντες δὲ ὡς ἔργον τὴν σύνταξιν τῶν περὶ δικαιοπραξιῶν ἐγγράφων τῶν συμπατριωτῶν των, ἀλλὰ καὶ τῶν δικαστικῶν ἀποφάσεων τῶν κοινοτικῶν κριτηρίων, ἃς προσυπέγραφον, εὐρίσκοντο εἰς θέσιν νὰ γνωρίζουν καλύτερον παντὸς ἄλλου τὸ ἰσχυρὸν ἐθιμικὸν δίκαιον, καὶ νὰ χρησιμεύουν ὡς νομικοὶ σύμβουλοι τῶν συναλλασσομένων. Εἰς τὰ ἔγγραφα των εἰκονίζεται τὸ ἐκείστοτε ἰσχυρὸν δίκαιον, δηλαδή, τὸ κατὰ τὴν ἑναρξιν τῶν ἔργων των παρὰ τοῦ προκατόχου των παραλαμβανόμενον, ὡς καὶ τὸ κατὰ τὴν λήξιν αὐτῶν παραδιδόμενον, ἦτοι τὸ μετὰ τῶν ἐν τῇ μεταξὺ ἐπελθουσῶν μεταβολῶν, ἃς ἢ συνέχεια τῶν πράξεών των μᾶς ἐπιτρέπει νὰ παρακολουθῶμεν. Καὶ ἐὰν δὲ

ἀκόμη ἀρνηθῆ τις ὅτι λόγω τῆς θέσεώς των συνέβαλλον οὗτοι ἐμμέσως εἰς ὀρισμένες τροποποιήσεις τοῦ δικαίου, πάντως διὰ τῶν ἐγγράφων των μᾶς διέσωσαν τὴν κυριωτέραν καὶ ἀξιολογωτέραν πηγὴν τῆς ἱστορίας τοῦ δικαίου τῶν ὑποδούλων.

Ὁ ἕτερος σημαίων παράγων, ὅστις ἤσκησεν ἐπιρροὴν ἐπὶ τοῦ δικαίου τῶν Ἑλλήνων κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν, εἶναι ἀναμφισβητήτως ὁ κληρὸς.

Οἱ ἱερωμένοι εἰς τὸν τομέα τοῦτον ἐμφανίζονται ὑπὸ δύο μορφάς. Πρῶτον ὡς δικασταί, καὶ δεύτερον ὡς συγγραφεῖς νομικῶν βιβλίων καὶ συλλογεῖς νομοκανονικῶν διατάξεων.

Τὸ Πατριαρχικὸν δικαστήριον τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τὸ καὶ ἀνώτατον κριτήριον τῶν Ἑλλήνων, λόγω τῆς συνθέσεώς του¹, ἀποτελούμενον κατὰ κανόνα ἐκ τῶν λογιωτέρων ἱερωμένων, ἐπὶ πλέον δὲ διαθέτον νομικὰ κείμενα καὶ συγγράμματα, θ' ἀνέμενέ τις ν' ἀποτελῆ εἰς εὐρείαν κλίμακα τὸν ἀσφαλῆ ὁδηγὸν διὰ τὰ λοιπὰ κριτήρια τῶν ἐπαρχιῶν. Πλὴν ὅμως δὲν συνέβαινε τοῦτο.

Τὸ γεγονός ὅτι δὲν συμμετεῖχον εἰς αὐτὸ καὶ ἐπάγγελμα νομικοὶ δικαιολογεῖ μὲν τὴν ἔλλειψιν τῆς συμβολῆς τῆς νομολογίας του εἰς τὸ ἐπιστημονικὸν πεδίον, ὄχι ὅμως καὶ τὴν μὴ ἀποδοτικότητα ὡς δικαστικῆς πράξεως. Πράγματι αἱ ἀποφάσεις τοῦ ἀρχαίου δὲν ἔχουσιν ἐξουσίαν τῶν βυζαντινῶν νόμων. Ὅμως τὸ δικαστήριον τοῦτο καὶ ἐν γένει ἡ Ἐκκλησιὰ ἐθεώρει πάντοτε ὡς τὸ ἐπίσημον τῶν Ἑλλήνων δίκαιον — ἀλλὰ τὸ κατὰ τὴν προίπισιν ἐπιεικὲς. Καὶ ὅταν δὲ ἐγένετο εἰς ταύτας ἐπίκλησις διατάξεων τοῦ Ἀρμενοπασαλοῦ ἢ τῶν Βασιλικῶν², πρᾶγμα ὄχι σπάνιον, αὗται ἐνίοτε παρηρημεύοντο, καὶ ὄχι σκοπίμως³. Τοιουτοτρόπως αἱ ἀποφάσεις τοῦ δικαστηρίου τούτου δυσκόλως ἠδύναντο ν' ἀποτελέσουν πρότυπα καὶ νὰ παγιώσουν λύσεις ἐπὶ τῶν διαφόρων νομικῶν ζητημάτων, καθοδηγούσας τὰ κατώτερα κριτήρια, πολὺ δὲ μᾶλλον ν' ἀποτελέσουν δικαιοπλαστικὸν παράγοντα.

Ἐξαίρεσιν τούτου ἀποτελοῦν αἱ ἀποφάσεις τοῦ Πατριαρχικοῦ δικαστηρίου, ὡς καὶ τῶν ἐπισκοπικῶν τοιούτων ἐπὶ τῶν ζητημάτων τοῦ Κανονικοῦ δικαίου, ὅπως λχ ἐπὶ τῆς ἱερολογίας τῆς μνηστείας καὶ τοῦ γάμου, τῶν κωλυμάτων αὐτοῦ κλπ. Ἐπ' αὐτῶν ἀληθῶς κατεβάλλετο προσπάθεια, ὅπως τηρῶνται οἱ Κανόνες, ὑπῆρχον δὲ καὶ ἀρκετὰ σχετικῶς περὶ αὐτῶν ἐρμηνευτικὰ βοηθήματα.

Εἰδικῶς ὡς πρὸς τὸ ἐθιμικὸν δίκαιον, ἤγοντο βεβαίως εἰς τὸ δικαστήριον τοῦτο ὑποθέσεις στηριζόμεναι εἰς ἐπικαλούμενα ὑπὸ τῶν διαδίκων ἔθιμα, ἀλλὰ αὐταὶ ἦσαν ὀλίγαι, ἐπὶ πλέον δὲ τοῦτο ἀπέφευγε συστηματικῶς νὰ εἰσέλθῃ εἰς τὴν

¹) Ν. ΜΟΣΧΟΒΑΚΗ, Τὸ ἐν Ἑλλάδι Δημόσιον δίκαιον ἐπὶ Τουρκοκρατίας (Ἀθ. 1882), 56.

²) Βλ. π.χ. Μ. ΓΕΛΕΩΝ, Κανονικαὶ Διατάξεις, Α' (Κων/λις, 1888), 227.

³) Περβλ. λ.χ. ἐνθ' ἄν., 214.

καί' οὐσίαν ἐξέτασιν αὐτῶν καὶ τὰ ἀπέρριπτεν ἐπὶ διαφόροις δικαιολογίαις¹. Ἦγοντο δὲ ἐνώπιον αὐτοῦ ὀλίγαι ὑποθέσεις τοῦ κοινῆς δικαίου, διότι ἡ προσφυγὴ εἰς αὐτὸ τῶν διαδίκων δὲν ἦτο συνήθης λόγῳ τῶν ἀποστάσεων καὶ τῶν δαπανῶν.

Ἐξ ἄλλου δέ, καὶ ἡ γνῶσις τῶν ἐκδιδομένων ἀποφάσεων τοῦ ἀνωτάτου τούτου κριτηρίου δὲν ἦτο εὐχερῆς ἔξω τοῦ στενοῦ κύκλου τῶν ἐνδιαφερομένων ἐφ' ἐκάστης ὑποθέσεως, διὰ τὴν ἔλλειψιν κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην πάσης διὰ τοῦ τύπου δημοσιότητος.

Διὰ τοὺς ἀνωτέρω λόγους πρέπει νὰ θεωρηθῆ ὅτι ἡ ἐπίδρασις τῆς νομολογίας τοῦ δικαστηρίου τούτου ἐπὶ τὴν ἐξέλιξιν τοῦ Ἑλληνικοῦ δικαίου — ἐξαιρέσει τοῦ Κανονικοῦ — δὲν ὑπῆρξε σημαντικὴ. Οὐχ ἦττον ὅμως συνετέλεσεν ἐνσυνειδήτως τὸ Πατριαρχικὸν δικαστήριον εἰς τὴν διάσωσιν τῆς παραδόσεως τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου, ὡς δικαίου Ἑλληνικοῦ.

Ἐκτὸς τοῦ Πατριαρχικοῦ δικαστηρίου, ἔχομεν καὶ τὰ κατὰ τόπους ἐπισκοπικὰ δικαστήρια, εἰς ἃ ὁ ἐπίσκοπος ἐδίκαζεν εἴτε μόνος, εἴτε μετὰ προκρίτων ἢ κατωτέρων ἱερωμένων. Παραλλήλως πρὸς τούτα εἰς ὁρισμένα μέρη, ἐδίκαζον ἄνευ τοῦ ἐπισκόπου εἰς ἡ περισσότεροι ~~σημαίοντες~~ ἀποτελοῦντες τὸ κοινοτικὸν κριτήριον, ἢ ὑψηλῶν κριτήρια συντιθέμενα ἀπολλευτικῶς ἐκ κατωτέρων ἱερωμένων². Πάντα τὰ δικαστήρια ταῦτα προκειμένου περὶ ὑποθέσεων τοῦ κοινῆς δικαίου, συμπεριλαμβανομένου τοῦ οἰκογενειακοῦ — πλὴν τῆς μνηστείας, τοῦ γά-

¹) Οὕτω λ.χ. αἱ πατριαρχικαὶ ἀποφάσεις αἱ δημοσιευόμεναι εἰς Μ. ΓΕΔΕΩΝ, ἐνθ' ἄν., Α', 148 ἀπορρίπτουν τὸ προταθὲν ἔθιμον ὡς ἀγνοούμενον ὑπὸ τῶν ἱερῶν νόμων. Ἡ ἐν τ. Α', 211 τὸ ἀπορρίπτει ὡς ἀντιζείμενον εἰς τὸν γραπτὸν νόμον. Ἡ ἐν τ. Β', 81 ἀποφαίνεται ὅτι ἰσχύουν τὰ ἔθιμα, ὅταν εἶναι δίκαια καὶ συνάδουν πρὸς τοὺς ἱερούς νόμους. Ἡ δὲ μεταγενεστέρως ἐποχῆς ὑπ' ἀριθ. 160/1890 ἀπόφασις τοῦ Διαρκοῦς Ἐθνικοῦ Μικτοῦ Συμβουλίου (εἰς Μ. ΘΕΟΤΟΚΑ, Νομολογία τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου (Κωνσταντινούπολις 1897), 337) ἀπορρίπτει ἔθιμον ὡς ἀντιζείμενον εἰς τὸν νόμον καὶ μὴ δυνάμενον νὰ κατισχύσῃ αὐτοῦ. Τὴν δυσμενῆ ταύτην διὰ τὰ τοπικὰ ἔθιμα, ἰδίᾳ τοῦ οἰκογενειακοῦ καὶ κληρονομικοῦ δικαίου πολιτικὴν τῆς Ἐκκλησίας καὶ τὴν ἀντ' αὐτῶν προβολὴν ὡς ἐνιαίου δικαίου τοῦ Ἀρμενοπούλου θεωρεῖ ὁ Κ. Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ ὡς ἀποβλέπουσαν εἰς αὐτὴν ταύτην τὴν ἐξάλειψιν τούτων ἐπὶ τῷ σκοπῷ καὶ τῆς ἐν τῷ πλαισίῳ τοῦ δικαίου ἐνότητος τοῦ Γένους. (Τὸ ζήτημα τῶν δύο Ἀστικῶν Κωδίκων, εἰς *Νέον Δίκαιον*, "Ἔτος 2ον (1946), 16311). Δηλαδή ἡ Ἐκκλησία ἔπραξεν ὅ,τι καὶ μετέπειτα διὰ τοὺς ἰδίους περιπου λόγους ὀρθῶς ἐπεζήτησαν τὰ Προσωρινὰ τῆς Ἐπαναστάσεως Πολιτεύματα καὶ οἱ ἐπὶ Καποδίστρια νομικοὶ (Ι. ΒΙΣΒΙΖΗ, Τινὰ περὶ τῶν νομικῶν ἐθίμων κλπ. ἐνθ' ἄν., 228, 240 ἐπ.).

²) Βλ. περὶ αὐτῶν Ι. ΒΙΣΒΙΖΗ, Ἡ κοινοτικὴ διοίκησις τῶν Ἑλλήνων κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν, εἰς *L'Hellénisme Contemporain* (29 Μαΐου 1953) καὶ εἰς ἀνάτυπον, 197-8 (γαλλικὴ ἔκδοσις p. 231-2). Ι. ΛΥΚΟΥΡΗ, Ἡ διοίκησις καὶ δικαιοσύνη τῶν τουρκοκρατούμενων νήσων Αἴγινα - Πόρος - Σπέτσιαι - Ὑδρα κλπ. (Ἀθήναι, 1954), 146 ἐπ.

μου και τοῦ διαζυγίου — και τοῦ κληρονομικοῦ, ἐφήρμοζον τὸ ἐθιμικὸν δίκαιον τοῦ τόπου. Καὶ ἀπαντοῦν μὲν πράγματι παρεκκλίσεις ἀπὸ τούτου, ἀλλ' αὐται ὠφείλοντο εἰς λόγους ἐπιεικείας, και ὄχι εἰς τὴν ἀντίληψιν ὅτι οἱ πολιτικοὶ νόμοι εἶναι ἐπικρατέστεροι τῶν ἐθιμῶν, ὡς ἀπεφαίνετο τὸ Πατριαρχικὸν δικαστήριον.

Συνήθως και ἐκεῖναι ἐκ τῶν διατάξεων τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου αἱ ἐφαρμοζόμεναι ὑπὸ τῶν κατωτέρων τούτων κριτηρίων ἐξελαμβάνοντο ὡς ἐθιμικὸν δίκαιον ἢ διατάξεις τοῦ Κανονικοῦ δικαίου, και ὄχι ὡς «πολιτικοὶ νόμοι» (ἀστικὸν δίκαιον). Χαρακτηριστικὸν παράδειγμα ἀποτελεῖ ἡ περὶ τριμοιρίας Νεαρὰ 26 τοῦ Ἀνδρονίκου τοῦ Παλαιολόγου (ἔτ. 1306), ἣτις ἐχαρακτηρίζετο και ἦτο γνωστὴ συνήθως μόνον ὡς διάταξις τοῦ Κανονικοῦ δικαίου, ἐκ τοῦ ὅτι εἶχε τὴν πηγὴν τῆς εἰς τὴν συνοδικὴν ἀπόφασιν τὴν ἐκδοθεῖσαν ἐπὶ τοῦ Πατριαρχοῦ Ἀθανασίου τοῦ Α' ¹.

Κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους διέστελλον *ἔθιμον, πολιτικὸν νόμον*, ἤτοι βυζαντινὸν δίκαιον, και *ἐκκλησιαστικὸν νόμον* ², δὲν ἦσαν ὅμως εἰς θέσιν νὰ προσδιορίσουν ταῦτα ἐπιστημονικῶς.

Πάντως και τὰ ἐπισκοπικὰ δικαστήρια ἐδίδοσαν προέχουσας θέσιν εἰς τὸ Κανονικὸν δίκαιον, χωρὶς νὰ παραλείπουν ἀποφασίζουσα πρὸς τὴν ἐπισημοσύνην και τῆς Ἑξαβίβλου τοῦ Ἀρμενοπούλου, ὡς τοῦ ἐπισήμου πολιτικοῦ δικαίου. Ἐναντι ὅμως τοῦ πολιτικοῦ νόμου ταῦτα ὡς και τὰ κοινοτικὰ κριτήρια ἐθεώρουν κατὰ κανὸνα ἐπικρατέστερον τὰ ἐθιμῶν. Τοῦτο θεὸν νὰ ἐξηγηθῇ ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι συμμετεῖχον συνήθως εἰς τὰ ἐπισκοπικὰ ταῦτα δικαστήρια και οἱ προεστοί, οἵτινες στεροῶς εἶχοντο τοῦ ἐθιμικοῦ τῶν δικαίου.

Τέλος πρέπει νὰ σημειωθῇ, ὅτι δὲν παρατηρεῖται ἀλληλεπίδρασις τῆς νομολογίας τῶν κριτηρίων τῶν διαφόρων μερῶν, τοῦτο δὲ ὠφείλετο εἰς ποικίλους ἱστορικοὺς και ἄλλους λόγους, ἴσως δὲ ἐν μέρει και εἰς τὸ ἐπικρατοῦν τότε τοπικιστικὸν πνεῦμα.

Εἶναι ἀληθὲς ὅτι κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν οἱ ἱερωμένοι ἀποτελοῦν κατὰ κανὸνα μὲ σπανίας ἐξαιρέσεις (ὡς ἡ τοῦ Μανουὴλ Μαλαξοῦ, ὅστις ἦτο λαϊκός, ἀνῆκεν ὅμως και οὗτος εἰς οἰκογένειαν ἱερωμένων) τοὺς συγγραφεῖς τῶν νομικῶν πονημάτων. Ταῦτα εἶναι συνήθως ἢ συλλογαὶ νομοκανονικῶν διατάξεων ἢ ἐρμηνεῖαι κανονικῶν κειμένων ³. Αἱ ἐργασίαι τῶν αὐτῶν παρέμενον ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον

¹) Περὶ τῆς Νεαρᾶς ταύτης βλ. Κ. ΤΡΙΑΝΤΑΡΗΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, Die Novelle des Patriarchen Athanasius εἰς *Neugriechische - Jahrbücher*, 8 (1930) 136 - 146, και εἰς ἀνάτυπον. Ὑπάρχουν ὅμως και ἀποφάσεις τινὲς Ἐπισκόπων, αἵτινες ὀρθῶς τὴν προσδιορίζουν ὡς αὐτοκρατορικὴν διάταξιν.

²) Μ. ΓΕΔΕΩΝ, ἐνθ' ἀν., Α', 76.

³) Περὶ αὐτῶν βλ. Α. ΜΟΜΦΕΡΡΑΤΟΥ, Γεν. Ἀρχαί (Ἀθ. 1930), 42 σημ. 3, πληρέστερον δὲ εἰς Γ. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, Ἱστορία και Εἰσηγήσεις, ἐνθ' ἀν., 265 ἐπ.

εις χειρόγραφα, ἐξ ὧν ἄλλοι πάλιν ἱερωμένοι τὰ ἀντέγραφοι πρὸς χρῆσιν ὠρισμένου μοναστηρίου ἢ ἐπισκοπῆς. Τὰ ἀντίγραφα ταῦτα συχνὰ παρουσιάζουν μεταβολὰς καὶ παρεμβλήματα ὀφειλόμενα εἰς τοὺς διαφόρους ἀντιγραφεῖς, περιεχούσας νομικὰ ἔθιμα τοῦ τόπου δι' ὃν προωρίζετο τὸ ἀντίγραφοι, ὅποτε καὶ ταῦτα χρησιμεύουν ὡς πηγὴ γνώσεως τοῦ ἐθιμικοῦ δικαίου.

Εἰδικῶς πρέπει νὰ μνημονευθοῦν ὡς ἄμεσοι πηγαὶ γνώσεως τοῦ δικαίου τούτου αἱ κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς Τουρκοκρατίας γενόμεναι κωδικοποιήσεις τινὲς ἐθίμων ὠρισμένων νήσων τοῦ Αἰγαίου Πελάγους, περιλαμβάνουσαι κρατοῦν δίκαιον τῶν μερῶν τούτων. Τοιαύτας κωδικοποιήσεις ἔχομεν π. χ. τῆς Σαντορίνης, Σύρας κλπ.¹ Ἀτυχῶς, ἢ διεξοδικωτέρα ἐξ αὐτῶν, ἢ τῆς Νάξου τοῦ ἔτους 1810, διασκευασθεῖσα τελικῶς ὑπὸ ξένου πρὸς τὸν τόπον προσώπου, δὲν ἀπέδιδε πιστῶς τὸ κρατοῦν δίκαιον, διὰ τοῦτο δὲ ἀπεκηρύχθη ὑπὸ τῶν Ναξίων ἅμα τῇ ἐκδόσει τῆς². Ἀνεξαρτήτως ὅμως τούτου, αἱ συλλογαὶ αὗται εἶναι ἐλάχισται, χασματικαὶ καὶ ἀτελεῖς.

Προσέτι ἔχομεν καὶ ἐνίας ἀποφάσεις τοπικῶν κοινοτικῶν συνελεύσεων νομοθετικοῦ περιεχομένου, τινὲς τῶν ὁποίων ἐαιροῦθησαν διὰ Πατριαρχικῶν ἀποφάσεων, ὡς π.χ. αἱ περὶ μέτρον τῶν προικῶν³. αἱτινες ὅμως δὲν ἐτηροῦντο ἀντιταμένῳ εἰς τοῦτο τῶν ἀντιθέτων ἐθίμων, ἀλλὰ ἐσηκολούθουν ἰσχυρόντα⁴.

Ἐκτὸς τούτων, εἶναι γνωστὰ καὶ ἄλλα τινὰ τοπικὰ νομοθετήματα εἰδικοῦ περιεχομένου, συνταχθέντα ὑπὸ τῶν κοινοτικῶν, ὧν σημαντικώτερον ὑπῆρξεν ὁ Νόμος τῆς νήσου Ὑδρας τῆς 1 Μαΐου 1818⁵, ὅτινα ὅμως ἦσαν εὐάριθμα, κατὰ σημαντικὸν δὲ μέρος ἐκωδικοποιοῦν τὸ ὑφιστάμενον ἐθιμικὸν δίκαιον. Καὶ ταῦτα συνετάχθησαν ὑπὸ μὴ νομικῶν, ἦσαν δὲ ἀνεπαρκῆ διὰ νὰ μεταβάλουν βασικῶς τὸν ἐθιμικὸν χαρακτήρα τοῦ Μεταβυζαντινοῦ δικαίου.

Τέλος ἔχομεν δύο ἐλληνικὰς κωδικοποιήσεις. Πρόκειται περὶ τῶν νομοθεσιῶν τῶν Παραδουναβιῶν Ἑγεμονιῶν, ἡτοι τῆς Μολδαβίας τοῦ Καλλιμάχη (1816 - 7) καὶ τῆς Οὐγγροβλαχίας τοῦ Καρατζᾶ (1818)⁶. Καὶ ναὶ μὲν ἀμφότεραι

¹) Βλέπει ταύτας εἰς Ἰ. καὶ Π. ΖΕΠΩΝ, *Jus Graeco - Romanum*, VIII, 499 ἐπ., ἔτι δὲ Δ. ΓΚΙΝΗ, *Περίγραμμα ἱστορίας τοῦ Μεταβυζαντινοῦ δικαίου*, ἐνθ' ἀν., 47 ἐπ.

²) Ι. ΒΙΣΒΙΖΗ, *Τὰ ἐρωτήματα τοῦ Ὑπουργείου Δικαιοσύνης τοῦ ἔτους 1833 περὶ τῶν νομικῶν ἐθίμων καὶ αἱ ἐπ' αὐτῶν ἀπαντήσεις τῶν τοπικῶν Ἀρχῶν*, εἰς *Ἐπιτηρίδα Ἀρχείου τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ δικαίου*, 3 (1950) καὶ εἰς ἀνάτυπον, 160 σημ. 1, 168 - 9.

³) Πρβλ. π.χ. εἰς Μ. ΓΕΛΕΩΝ, ἐνθ' ἀν., Α', 67, 257, 314 κλπ.

⁴) Ἐνθ' ἀν., Α', 307.

⁵) Βλέπε περὶ αὐτῶν Ι. ΒΙΣΒΙΖΗ, *Ἡ κοινοτικὴ διοίκησις τῶν Ἑλλήνων κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν*, ἐνθ' ἀν., 203 - 4 (γαλλικὴ ἐκδοσις, p. 237 - 8).

⁶) Κ. Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΡΗΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Sur les sources du Code Callimaque*, εἰς

ἀφεώρων Ρουμανικὰς χώρας, ἀλλὰ οἱ κύριοι συντάκται τῶν ὑπῆρξαν Ἑλληνας, ἐξ ὧν ὁ τοῦ τῆς Μολδαβίας Ἀνανίας Κουζάνος ἦτο νομικός, ὁ ὁποῖος οὕτω δέον νὰ θεωρηθῆ ὡς εἷς τῶν προδρόμων τῆς νομικῆς ἐπιστημονικῆς κινήσεως τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω ἐκτεθέντων συνάγεται ὅτι τὸ κατὰ βάσιν ἰσχύσαν δίκαιον κατὰ τὴν μεταβυζαντινὴν ἐποχὴν ἦτο ἐθιμικὸν καὶ τούτου ἡ γνῶσις ἐνδιαφέρει προεχόντως τὸν Ἑλληνα ἱστορικόν. Δεδομένου δ' ὅτι τῶν ἐθιμῶν τούτων, πλὴν σπανίων ἐξαιρέσεων, δὲν συνετάχθησαν ἔγγραφοι συλλογαί, οὔτε ἰδιωτικὰ ἐγχειρίδια περὶ αὐτῶν ἐγράφησαν, εἶναι προφανὲς ὅτι ἡ ἱστορία τοῦ Μεταβυζαντινοῦ δικαίου, ἀλλὰ καὶ τοῦ τῶν ὑστέρων βυζαντινῶν χρόνων, εἶναι γεγραμμένη σχεδὸν ἐξ ὀλοκλήρου εἰς τὰ νομικὰ ἔγγραφα.

Εἶναι ἀληθὲς ὅτι διὰ τὴν βυζαντινὴν ἐποχὴν ἐνδιεφέρθησαν ἀρκετοὶ ξένοι, κυρίως δ' οὗτοι ἔφερον εἰς φῶς καὶ βυζαντινὰ νομοθετικὰ κείμενα καὶ ἰδιωτικὰ ἐγχειρίδια, ὡς καὶ νομικὰ ἔγγραφα. Οὗτοι ἦσαν αἱ ἐξακολουθοῦσαι ἀνευρέσεις τοιούτων ἐγγράφων παρέχουν ἂν μὴ τὴν βεβαιότητα, τοῦλάχιστον, μεγάλας πιθανότητις ὅτι εὐρίσκονται ἀκόμη πολλὰ ἐξ αὐτῶν τῆς ἐποχῆς ταύτης, ὡς καὶ τῆς Τουρκοκρατίας εἰς τὰς ἀρχαιοθήκας Ἀρχαίων καὶ Βιβλιοθηκῶν ἀναμένοντα τὸν ἥμαλλον, τοὺς ἱστοριοδίφας πρὸς ἀνεύρεσιν καὶ δημοσιεύσιν των. Ταῦτα ἐγράφησαν μὲν ἐν Ἑλλάδι, ἀλλὰ, ὅπως τὰ ἔργα τῆς Ἑλληνικῆς τέχνης κατὰ μέγαλον μέρος κοσμοῦν τὰ μουσεῖα τῆς ἀλλοδαπῆς, οὕτω καὶ τὰ προϊόντα τῶν ἑλληνικῶν βιβλιογραφικῶν ἐργαστηρίων τῶν βυζαντινῶν χρόνων¹ καὶ τῶν ταπεινῶν νοταρίων τὰ πρωτόκολλα ἀποτελοῦν πολὺτιμον μέρος τῶν ξένων ἀρχείων, μεταφερόμενα περὶ τοὺς χρόνους τῆς Ἀλώσεως, ἀκόμη δὲ περισσότερα συληθέντα κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν ὑπὸ ξένων, ἐπειδὴ ἦσαν ταῦτα καὶ πλέον εὐμετακόμιστα τῶν ἔργων τέχνης. Προφανὲς περὶ τούτου ἀπόδειξις εἶναι ὅτι τὰ περισσότερα τῶν μέχρι σήμερον ἰδόντων τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος ἐκ τῶν χειρογράφων καὶ ἄλλων νομικῶν ἐγγράφων εὐρέθησαν ἀποκείμενα εἰς τὰς βιβλιοθήκας τοῦ Βατικανοῦ², τοῦ Μονάχου³, τῆς Βενετίας κλπ., ἐν Ἑλλάδι δὲ μόνον εἰς ὀλίγας σωζομένας μο-

Rivista Istorica Romana I (Bucarest, 1931), 32 ἐπ. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, Σημείωμα περὶ τῶν Ἑλληνικῶν ἐν Ρουμανίᾳ κωδικοποιήσεων, εἰς Ἰ. καὶ Π. ΖΕΠΩΝ, *Jus G - R*, VIII, IX ἐπ., (καὶ εἰς ἀνάπτυκα).

¹) ΣΩΚΡ. ΚΟΥΓΕΛΑΣ, Βυζαντινὰ βιβλιογραφικὰ ἐργαστήρια, εἰς *Πρακτικὰ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, 28 (1953), 456.

²) Λ.χ. Σχεδιάσματα βυζαντινοῦ νοταρίου ἐκδοθέντα ἐκ κώδικος τοῦ Βατικανοῦ ὑπὸ G. FERRARI DALLE SPADE, εἰς *Studi Bizantini e Neoellenici IV* (Roma, 1935), 249 - 276.

³) Π.χ. αἱ ἀποφάσεις ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΧΩΜΑΤΙΑΝΟΥ δημοσιευθεῖσαι ἐκ χειρογράφου τοῦ

ναστηριακὰς βιβλιοθήκας, ὡς τοῦ Ἁγίου Ὄρους καὶ τῆς Πάτμου, εἰς τὴν Ἐθνικὴν Βιβλιοθήκην τῶν Ἀθηνῶν, ἴσως δὲ καὶ εἰς τινὰς ἄλλας δευτερευούσας. Τὸ ἱστοριοδιφικὸν δὲ τοῦτο ἔργον ἐπιβάλλεται εἰς ἡμᾶς τοὺς Ἕλληνας καὶ λόγῳ τῆς δυσκολίας τῆς γλώσσης διὰ τοὺς ξένους, ἀλλὰ κυρίως ὡς ἔθνικὸν καθήκον.

Διὰ τὰ νομικὰ ἔγγραφα τῆς Τουρκοκρατίας, τὰ ὁποῖα, εὐτυχῶς, εὐρίσκονται κατὰ τὸ πλεῖστον ἀκόμη ἐν Ἑλλάδι, εἶναι ἀνάγκη, ὅπως ταχέως περισυλλεγοῦν ὑπὸ τοῦ Κράτους ὅσα κατέχονται σήμερον ὑπὸ ἰδιωτῶν — εἶναι δὲ ταῦτα τὰ περισσότερα —, διότι κινδυνεύουν ν' ἀπολεσθοῦν ὀριστικῶς, καὶ νὰ ἐναποτεθοῦν εἰς τὰ δημόσια ἀρχεῖα, εἰς δὲ τοὺς ἱστοριοδίφας ἀνήκει ὕστερον ἢ μελέτη καὶ δημοσίευσις των.

Μόνον οὕτω, νομίζομεν, θὰ ὑπάρξῃ ἡ δυνατότης νὰ γραφῇ ἡ ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ δικαίου τῆς βυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς περιόδου.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

